

JODENDOM

WEGEN VAN DE TORA

ThiemeMeulenhoff

JODENDOM

WEGEN VAN DE TORA

Cor Jongeneelen Pieter van Lier Gerrit Sleuwenhoek Epko Smit Jaap Veld Albert Wubs

Jodendom – Wegen van de tora is een deel uit de serie Wereldgodsdiensten van de methode Van horen zeggen. Dit boek is bestemd voor klas 3 of 4 havo/vwo.

Ontwerp en opmaak

Grafisch Ontwerpbureau Neo & Co, Velp

Over ThiemeMeulenhoff

ThiemeMeulenhoff ontwikkelt zich van educatieve uitgeverij tot een learning design company. We brengen content, leerontwerp en technologie samen. Met onze groeiende expertise, ervaring en leeroplossingen zijn we een partner voor scholen bij het vernieuwen en verbeteren van onderwijs. Zo kunnen we samen beter recht doen aan de verschillen tussen lerenden en scholen en ervoor zorgen dat leren steeds persoonlijker, effectiever en efficiënter wordt.

Samen leren vernieuwen.

www.thiememeulenhoff.nl.

ISBN 978 90 064 8200 3

Vierde druk, zesde oplage, 2016

© ThiemeMeulenhoff, Amersfoort, 2014

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 23 augustus 1985, Stbl.

471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie (PRO), Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp (www.stichtingpro.nl). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet) dient men zich tot de uitgever te wenden. Voor meer informatie over het gebruik van muziek, film en het maken van kopieën in het onderwijs zie www.auteursrechtenonderwijs.nl.

Deze uitgave is volledig CO2-neutraal geproduceerd.

Het voor deze uitgave gebruikte papier is voorzien van het FSC®-keurmerk. Dit betekent dat de bosbouw op een verantwoorde wijze heeft plaatsgevonden.

Inhoud

1 Wereldwijd verbonden

1.1 Joden over de hele wereld	5
1.2 Cultuur en religie	10
1.3 De synagoge	15
1.4 De sabbat	19

2 Joods religieus leven

2.1 Regels voor het leven	23
2.2 Rituelen bij het leven	26
2.3 Feestdagen	31

3 Tussen hoop en vrees

3.1 Joden in het Romeinse rijk	35
3.2 Europees jodendom	40
3.3 Joden in Nederland	46

4 Ideaal en realiteit

4.1 Burgerrechten en antisemitisme	49
4.2 De eeuw van de holocaust	53

5 Gedenken om te leven

5.1 Oog in oog met het verleden	61
5.2 Politieke motieven voor jodenhaat	65
5.3 Hoop en geloof in de toekomst	69

Illustratieverantwoording

Art Widak, Demotix, omslag; Marcel Bakker, HiRez, p. 5; Cartografie EMK, Deventer, p. 6, p. 7; Hajé Koopman, p. 8, p. 47; Howard Sandler, Shutterstock, p. 10; Nir Levy, Shutterstock, p. 11; Kleuske, Wikimedia, p. 11; ChameleonsEye, Shutterstock, p. 11, p. 23, p. 27, p. 28, p. 32; Albert Wubs, Epe, p. 11, p. 21; Ilona Kamps, Rotterdam, p. 11; James Steidl, p. 12; ANP Foto Rijswijk, p. 12; John Powell, Alamy Images, Abingdon, p. 13; Dnaveh, Shutterstock, p. 13; R. van Kalderen, Cheider, Amsterdam, p. 14; Lawrence Migdale, Getty Images, p. 15; Avishai Teicher, p. 16; RnDmS, Shutterstock, p. 18; Richard T. Nowitz, Corbis/TCS, Amsterdam, p. 19; Shutterstock, p. 23; Jacom Stephens, p. 28; Joy Powers, iStock, p. 29, p. 30; L.L. van der Vliet, Sneek, p. 30; Jeremiah Thompson, iStock, p. 35; Ted Spiegel, Corbis, p. 32; Howard Sandler, p. 32; Golden Pixels LLC, iStock, p. 33; Dievee & Schampf, iStock, p. 33; Sean Pavone, Shutterstock, p. 35; Ivan Montero Martinez, Shutterstock, p. 35; Menachem Menahemi, Wikimedia, p. 37, p. 55; Vassil, Wikimedia, p. 38; Patrick Wang, Shutterstock, p. 41; Lynn Lewis, p. 41; Kobby Dagan, Shutterstock, p. 44; PhotostockAR, Shutterstock, p. 49; Henri Meyer, Wikimedia, p. 50; Heritage Image Partnership Ltd, Alamy Images, p. 50; Marc Chagall, c/o Pictoright Amsterdam 2014, p. 51; B en U, Diemen, p. 52; Stefaan a, Wikimedia, p. 53; Chrislofotos, Shutterstock, p. 53; jbor, Shutterstock, p. 54; Jacques Lahitte, Wikipedia, p. 54; J. van Rhijn, Stadsarchief Rotterdam, p. 55; Heath2013, Flickr, p. 56; John van Meeteren, Gemeente Gouda, p. 57; Associated Press, Reporters, p. 57; Paul Hoo, p. 61; Jan Lafeber, Wikimedia, p. 62; Brbbl, Wikimedia, p. 62; Erik Wannee, Wikimedia, p. 62; Angelo Celedon, Wikimedia, p. 63; Jürgen Stroop, Wikimedia, p. 63; Mussa al Shaer, p. 66; Dries van Agt, p. 66; Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, p. 67; Erwin Gorter, p. 68; Achmad Ibrahim, AP Photo, p. 68; Ingrid Bertens, p. 68; Ferry André de la Porte, p. 70; Vince Musi, The White House, Wikimedia, p. 71; Lisa Gossels, p. 71.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de auteursrechten te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

1

Wereldwijd verbonden

1

Joden over de hele wereld

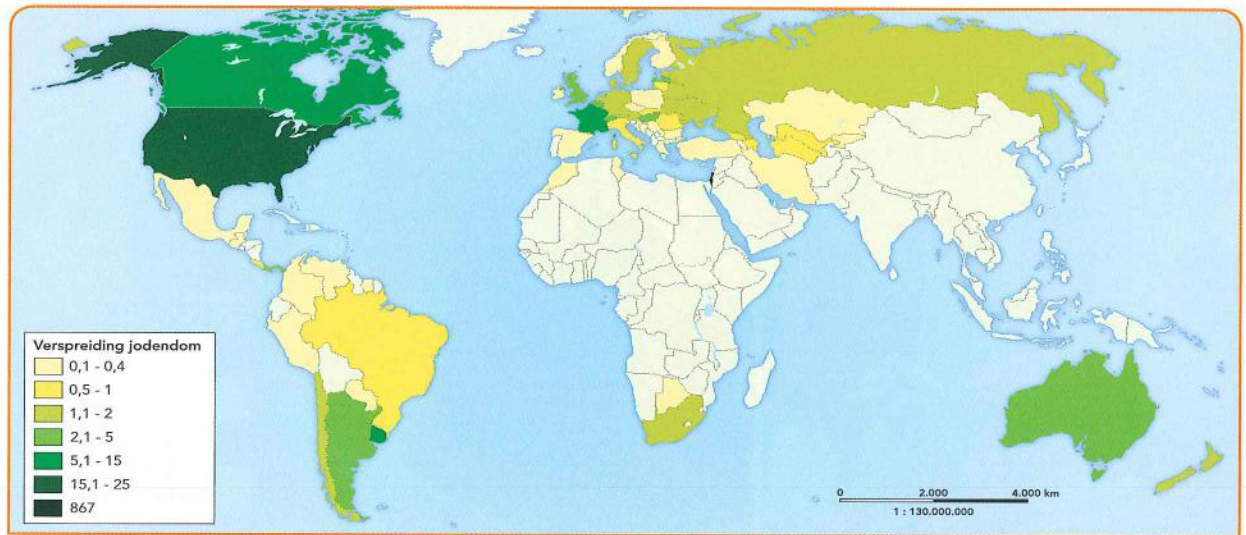
Het jodendom is de kleinste van de vijf wereldreligies, maar het is wel het meest over de hele wereld verspreid. Dat komt omdat de joden in de tijd van het Romeinse rijk uit hun eigen land verjaagd werden. Zij zijn toen uit Israël weggetrokken naar de landen rond de Middellandse Zee. Later gingen ze ook naar andere landen en werelddelen. Een groot deel van hen bleef in die andere landen hun godsdienstige verplichtingen nakomen. Maar anderen pasten zich aan de gewoonten van hun nieuwe vaderland aan en hielden zich niet meer aan de joodse godsdienstige gebruiken.

Deze groep die niet meer aan de joodse godsdienst doet, noemt men niet-religieuze joden. Zij zijn niet actief godsdienstig, maar voelen zich wel verbonden met de joden over de hele wereld omdat zij als volk een gemeenschappelijke geschiedenis delen. Tegenwoordig noemt de meerderheid van de joden, zestig procent, zich niet-religieus.

Het verspreid zijn van de joden over de wereld noemen we de diaspora. Dat woord betekent verstrooiing.

Volgens de officiële joodse leefregel is ieder kind met een joodse moeder jood. Dat betekent dus dat je geboorte, en niet wat je gelooft, bepaalt of je tot het jodendom wordt gerekend. 'Jodendom' kan dus zowel het joodse volk aanduiden (ieder die jood is) als het geloof van (religieuze) joden.

Er leven tegenwoordig ongeveer 13,7 miljoen joden over de hele wereld verspreid.
Opmerkelijk is dat er meer joden buiten de staat Israël wonen dan erbinnen.

Wereldkaart met het aantal joden per 1000 inwoners.

Bron: World Jewish Population 2012, www.jewishdatabank.org

OPDRACHT 1

Op de wereldkaart zie je de verspreiding van de joden over de wereld.

- a** Hieronder staan de achttien landen waar de meeste joden wonen. Achter het land staat hoeveel joden er wonen. De meesten wonen in de grote steden van die landen. Reken uit hoeveel procent van de totale joodse bevolking (13,7 miljoen) er woont in deze landen. Schrijf je antwoord in de hokjes achter de aantallen in de lijst.

	aantal joden	% van de totale joodse bevolking		aantal joden	% van de totale joodse bevolking
Argentinië	181.000	_____	Hongarije	48.200	_____
Australië	112.000	_____	Italië	28.200	_____
België	30.000	_____	Mexico	39.200	_____
Brazilië	95.300	_____	Israël	5.901.100	_____
Canada	375.000	_____	Nederland	29.900	_____
Chili	18.500	_____	Oekraïne	67.000	_____
Duitsland	119.000	_____	Rusland	194.000	_____
Groot-Brittannië	291.000	_____	VS	5.425.000	_____
Frankrijk	480.000	_____	Zuid-Afrika	70.200	_____

OPDRACHT 1

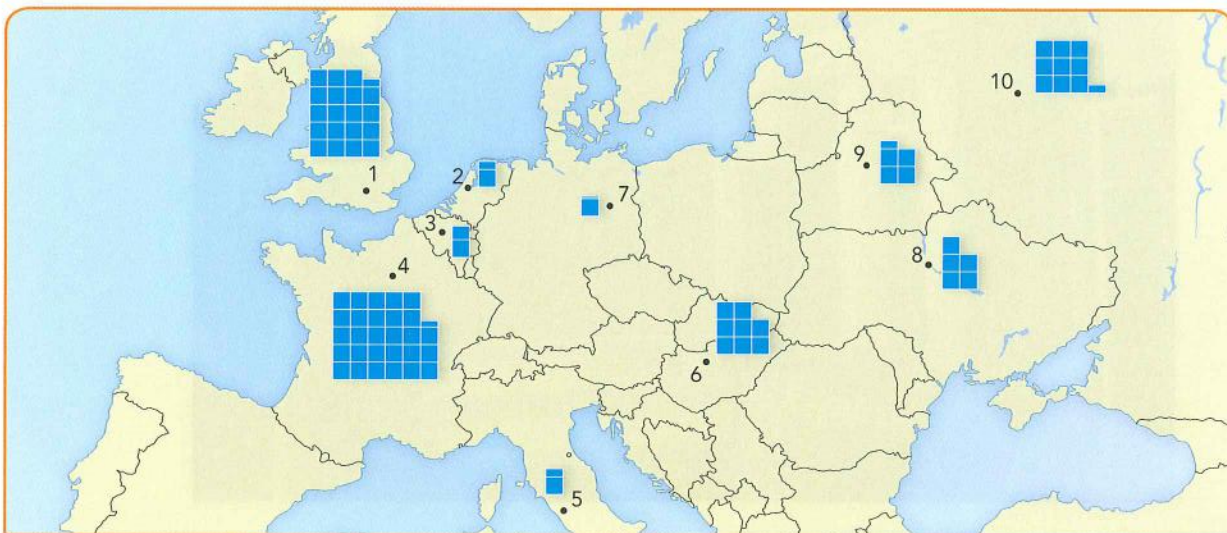
vervolg

b In welke twee landen van de wereld wonen de meeste joden?

c Geef een verklaring waarom juist daar de meeste joden wonen.

OPDRACHT 2

Bekijk de kaart van Europa op deze bladzijde. Op de kaart staan tien hoofdsteden die meer dan 10.000 joodse inwoners hebben. Zet achter elke naam het juiste nummer en het aantal inwoners.

Jodendom in Europa. Ieder blokje staat voor 10.000 joden.

	nr.	aantal joden		nr.	aantal joden
Amsterdam	_____	_____	Londen	_____	_____
Boedapest	_____	_____	Minsk	_____	_____
Brussel	_____	_____	Moskou	_____	_____
Berlijn	_____	_____	Parijs	_____	_____
Kiev	_____	_____	Rome	_____	_____

Joden in Nederland

Amsterdam heeft eeuwenlang een nauwe band gehad met het jodendom. De naam Mokum is vroeger door joden aan Amsterdam gegeven. Mokum betekent 'de stad'. Vanwege de vrijheid van godsdienst vonden de joden Amsterdam een geweldige stad.

Je kunt nu nog steeds zien dat er vroeger veel joden in Amsterdam hebben gewoond. Aan de rand van de vroegere joodse buurt staat bijvoorbeeld een grote synagoge. Daartegenover staat het gebouw van Joods Historisch Museum. Vroeger was dit museum ook een synagoge. Er zijn ook allerlei straatnamen die herinneren aan de geschiedenis van de joden in Amsterdam. Zo zijn bijvoorbeeld het Sarphatipark en het Jonas Daniël Meijerplein genoemd naar twee bekende joodse Amsterdammers van vroeger.

Hoe is de band tussen Amsterdam en het jodendom ontstaan? Vanaf ongeveer 1600 kwamen er veel joden als vluchtelingen naar Nederland. Deze vluchtelingen kwamen vooral uit Spanje en Portugal. Na de jodenvervolgingen in Oost-Europa (tussen 1800 en 1900) zijn er opnieuw veel joden naar Nederland gevlucht. Veel joden gingen in Amsterdam wonen, waar verschillende synagogen en joodse scholen waren.

Door de Tweede Wereldoorlog kwam er een einde aan het bloeiende joodse leven in Nederland, net als in vele andere Europese landen. Vóór de oorlog woonden er 130.000 joden in Nederland. Nu zijn dat er nog ongeveer 30.000.

OPDRACHT 3

- a** Hieronder staan joodse familienamen die in Nederland voorkomen. Welke zijn uit Oost-Europa afkomstig en welke uit Spanje en Portugal? Noteer de nummers.

Oost-Europa _____

Spanje en Portugal _____

1 • FRANKFURTER •

2 * D'OLIVEIRA *

3 PAIS

4 Asscher

5 Weiner

6 Wiesenthal

7 • MOSKOWITZ •

8 • POLAK •

9 D'Ancona

10 Sarphati

11 Da Costa

12 * Van Emden *

- b** Naar welke personen zijn het Sarphatipark en het Jonas Daniël Meierplein genoemd? Noteer kort wanneer deze personen leefden, wat hun beroep was en wat ze voor de stad Amsterdam hebben betekend. Ga daarvoor bijvoorbeeld naar de site van het Joods Historisch Museum (www.jhm.nl).

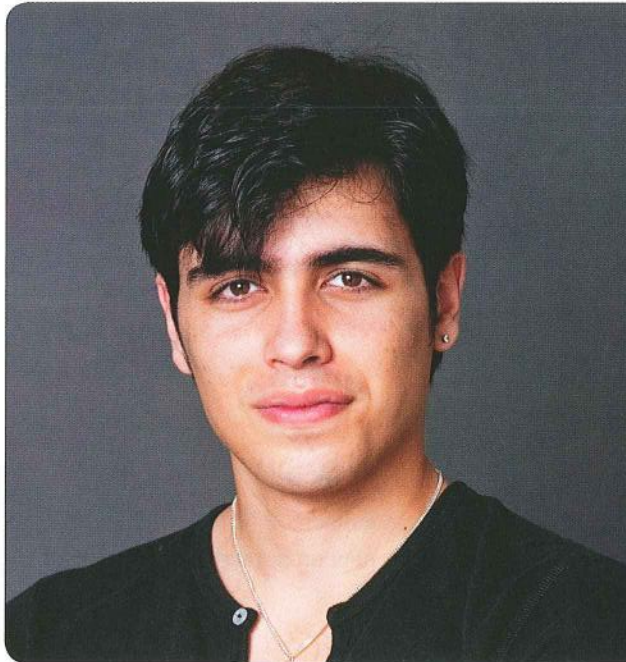
Sarphatipark:

Jonas Daniël Meierplein:

2 Cultuur en religie

Zoals je gelezen hebt, zijn er over de wereld verspreid 13,7 miljoen joden. Dit zijn alle joden: de religieuze joden (ongeveer 40 procent) en de niet-religieuze joden (ongeveer 60 procent). Samen delen zij een gezamenlijke geschiedenis en achtergrond. Met name de verschrikkingen van het joodse volk in de Tweede Wereldoorlog maken dat zij zich wereldwijd met elkaar verbonden voelen. Hoewel de niet-religieuze joden niet aan de joodse godsdienst doen, houden zij vaak nog wel iets van de joodse cultuur in ere.

Hieronder vertelt Sam de Vries (20), een niet-religieuze jood, wat het jodendom voor hem betekent.

Ik ben niet religieus opgevoed. We gaan bijvoorbeeld niet naar de synagoge. Wel hebben mijn ouders veel joodse vrienden, maar die komen ook bijna niet in de synagoge. Over de oorlog wordt bij ons thuis veel gesproken. Vooral mijn moeder spreekt daar vaak over, omdat haar oma de enige is van haar familie die de oorlog heeft overleefd. Het raakt me als ik merk hoe mensen soms op een bepaalde manier over joden spreken of schrijven. Houdt het dan nooit op, denk ik wel eens. De vrijdagavond, het begin van de sabbat, is bij ons thuis altijd een echte familieavond. Mijn moeder maakt het dan extra gezellig door kaarsen aan te steken en zij kookt altijd uitgebreid. Het is een avond waarop we echt de tijd voor elkaar nemen om eens goed bij te praten. Deze traditie houden we in ere, ook nu mijn zus en ik op kamers zijn.

Door de wereldwijde verspreiding zijn er binnen de groep religieuze joden grote culturele verschillen ontstaan. Maar hoe groot de onderlinge verschillen ook zijn, er zijn vaak ook opvallende overeenkomsten in gewoonten en gebruiken.

OPDRACHT 4

1

2

3

4

5

Op deze foto's is iets te zien van gewoonten, gebruiken of symbolen uit het jodendom. Bekijk de foto's goed en noteer erbij wat jij herkent als typisch voor het jodendom.

Zowel de overeenkomsten als de verschillen tussen joden hebben te maken met de manier waarop de regels uit de Tora in praktijk worden gebracht. De Tora bestaat uit de eerste vijf boeken van de Bijbel. Gelovige joden geven met behulp van de 613 voorschriften die erin te vinden zijn, richting aan hun handelen. 'Tora' betekent dan ook 'onderwijzing'. De bekendste leefregels zijn de Tien Geboden, met daarin onder andere 'Gij zult niet doden' en 'Gij zult niet stelen'.

Joden gebruiken voor hun verzameling heilige geschriften het woord Tenach. De Tenach bestaat uit dezelfde boeken als het christelijke Oude Testament, alleen de volgorde is anders. Het woord TeNaCH heeft te maken met de indeling van de geschriften in drie groepen boeken, die met Hebreeuwse woorden als volgt worden aangegeven:

- Tora - Onderwijzing
- Nebiim - Profeten
- Chetobim - Geschriften.

Maar er staan in de Tora ook regels die voorschrijven welke dieren gegeten mogen worden en welke niet. Gelovige joden houden zich strikt aan deze geboden, omdat zij geloven dat God hun de opdracht gegeven heeft om de aarde te beheren en deze te maken tot 'een bewoonbaar huis' voor alle mensen.

Deze opdracht, zo is in de Tora te lezen, kreeg het joodse volk van God toen het onder leiding van Mozes uit Egypte werd geleid naar Kanaän, het 'beloofde land'. Behalve regels staan er in de Tora ook veel verhalen over het begin, over de aartsvaders, over de uittocht uit Egypte en over de intocht in het land Kanaän.

De regels en voorschriften in de Tora vloeien voort uit *de kernpunten van het joodse geloof*:

- 1 Het geloof in één God, de Schepper van alles wat bestaat. Joden noemen hem vaak de Heer (of Koning) van heel de wereld.
- 2 Het geloof dat er vroeger een verbond is gesloten tussen God en Abraham, de voorvader van het joodse volk. Later heeft God via Mozes de Tora aan zijn volk gegeven. (De Tora wordt daarom ook wel met 'de vijf boeken van Mozes' aangeduid.)
- 3 Het geloof in de Messias, die namens God op aarde zal komen en de wereld zal leiden naar vrede en gerechtigheid, zodat er een einde komt aan lijden en onrecht.

Niet alle joden denken hetzelfde over de voorschriften in de Tora. Sommigen houden zich nauwgezet aan de voorgeschreven regels, anderen gaan er minder strak mee om. Joden die wat soepeler omgaan met de voorschriften worden *liberale joden* genoemd. Zij die hun dagelijkse leven inrichten volgens de richtlijnen van de Tora worden *orthodoxe joden* genoemd.

Liberale joden

Liberale joden vormen de grootste groep van het religieuze jodendom. Zij vinden dat je de voorschriften van de Tora moet aanpassen aan de tijd en de cultuur waarin je leeft. Daarom gaan zij soepeler om met de regels voor de sabbat, met de kledingvoorschriften en de voedsel- en reinheidswetten. Hun diensten in de synagoge zijn meestal aangepast aan de taal en de cultuur van het land waar ze wonen. Hiernaast vertelt de dertienjarige Micha uit Amstelveen wat het voor hem betekent om joods te zijn.

Orthodoxe joden

Een minderheid van de religieuze joden behoort tot het orthodoxe jodendom. Orthodoxe joden houden zich zo zorgvuldig mogelijk aan de voorschriften van de Tora. Zij bidden dagelijks hun gebeden in het Hebreeuws, houden de wekelijkse rustdag op de sabbat en vieren de joodse feesten volgens strikte richtlijnen. Orthodoxe joden houden zich ook nauwgezet aan de voedsel- en reinheidsvoorschriften. Vaak huwen zij binnen de eigen kring.

Hieronder vertelt een orthodox-joods meisje iets over de gang van zaken op een orthodox-joodse school.

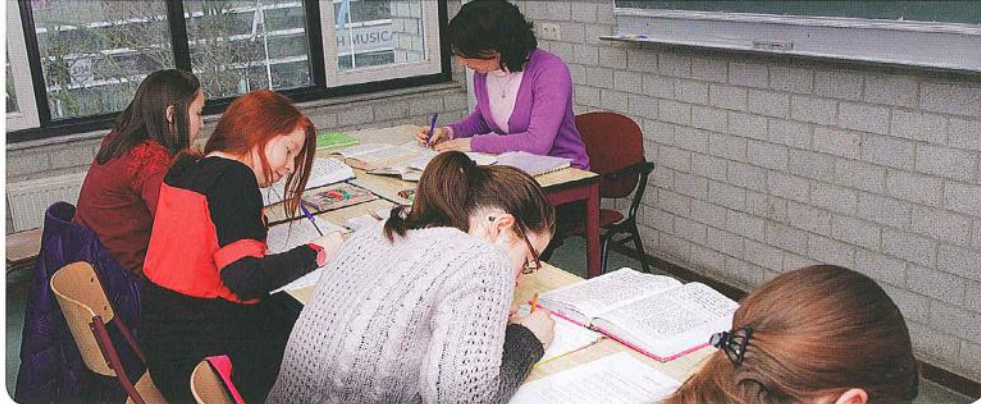

Mensen vragen mij wel eens wat het betekent om joods te zijn en daar weet ik dan niet zo goed een antwoord op. Joods is gewoon hoe ik ben. Er zijn regels waar ik mij aan houd: ik eet bijvoorbeeld geen ham, en vlees- en melkproducten houden we gescheiden. Waarom die regel er is weet ik niet meer; dat vind ik ook niet zo belangrijk. Tussen mijn vrienden en mij is eigenlijk niet zoveel verschil. Het maakt mij eigenlijk ook niet uit of ik later met een joodse of een niet-joodse vrouw trouw. Wel zou ik mijn kinderen joods opvoeden en ze alles vertellen over onze feestdagen en rituelen. De zaterdag is bij ons de rustdag, de sabbat, die eigenlijk al op vrijdagavond begint. Mijn ouders gaan zaterdag naar de synagoge, maar meestal moet ik die dag naar hockey. Mijn moeder vindt dat niet zo leuk. Als er een speciale feestdag is, zeg ik hockey af.

Hallo, mijn naam is Ella Sanders. Ik ben zestien jaar en ik zit in 5 havo, op de orthodox-joodse school Het Cheider in Buitenveldert. Op onze school zijn maar weinig leerlingen. Er is voor de allerkleinsten peuteropvang en daarna krijg je les vanaf je vierde jaar totdat je je diploma vmbo, havo of vwo hebt gehaald. Om op Het Cheider toegelaten te worden, moet je volgens de joodse wet joods zijn. Dat betekent dat je moeder joods moet zijn.

Op onze school is het een regel dat jongens en meisjes vanaf groep vier gescheiden les krijgen. De school begint om half negen, maar de oudere jongens beginnen al om vijf voor half acht. Alle leerlingen beginnen de dag met bidden. De meeste dagen heb ik elf lessen waarvan drie uren joodse les. Dus fiets ik meestal pas om half zes met een paar vriendinnen naar huis.

Joods onderwijs

Leerlingen op een joodse school krijgen naast de gewone vakken ook lessen in de geschiedenis, de cultuur en de taal van het jodendom. Dat betekent dat hun rooster vaak langer is dan die op een niet-joodse school.

Lesrooster voor maandag			
08.30	09.00	gebed	
09.00	09.40	1e uur	Engels
09.40	10.20	2e uur	Halacha (joodse Wet)
10.20	11.00	3e uur	Choemasj (Pentateuch)
11.00	11.15	pauze	
11.15	11.55	4e uur	Nebiim (Profeten)
11.55	12.35	5e uur	Maatschappijleer
12.35	13.10	pauze	
13.10	13.50	6e uur	Gym
13.50	14.30	7e uur	Engels
14.30	15.10	8e uur	Wiskunde A
15.10	15.30	pauze	
15.30	16.10	9e uur	Biologie
16.10	16.50	tussenuur	
16.50	17.30	11e uur	Ivriet

OPDRACHT 5

Noem aan de hand van het verhaal van Ella en het lesrooster op haar joodse school vier opvallende verschillen tussen jouw school en die van Ella.

3 De synagoge

Joden houden hun godsdienstige samenkomsten in een ruimte die *synagoge* wordt genoemd. Dit woord betekent 'samenkomst'. Het woord stamt uit de tijd van de Babylonische ballingschap in de zesde eeuw v.c.j. (vóór de christelijke jaartelling), toen een groot deel van het joodse volk verbannen was naar Babylonië (het tegenwoordige Irak). Daarvoor stond er eeuwenlang in Jeruzalem één centraal joods heiligdom, de tempel. Tijdens de ballingschap kwamen de joden bij iemand thuis samen om te bidden, de Tora te bestuderen of de sabbat te vieren. Grieks was in die tijd een wereldtaal, en zo kwam het dat deze ontmoetingsplaatsen met het Griekse woord *synagoge*, 'plaats van samenkomst', werden aangeduid. Sinds de Babylonische ballingschap zijn deze synagogen de typisch joodse gebedsruimten geworden.

Veel Nederlandse joden spreken vaak over de *sjoel* als ze het over de synagoge hebben. Dit woord is verwant aan het Duitse woord *Schule* (school). Joden uit Oost-Europa die Jiddisch (een mengeling van Oost-Europese talen en Duits) spraken, hebben het woord hier geïntroduceerd in de 17e eeuw.

In een *sjoel* moet dus geleerd worden. Daarom is de synagoge niet alleen een plaats van ontmoeting, maar ook een plaats waar kinderen en volwassenen onderwijs in de Tora krijgen.

Een groep jongeren oefent om beurten om uit een Torarol te lezen. Ze wijzen de tekst aan met een speciaal aanwijfsstokje, dat een *jad* wordt genoemd. Deze grote Torarollen worden gebruikt om uit voor te lezen. Thuis lezen joodse gelovigen de teksten uit een gewoon boek.

Om een dienst te houden in een synagoge, moeten er minimaal tien mannen aanwezig zijn. Tegenwoordig zijn er in Nederland veel synagogen waar bijna nooit een dienst wordt gehouden. Dat komt omdat er te weinig joden wonen om elke week een dienst te kunnen houden. In plaatsen met een grotere joodse gemeenschap, zoals in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, worden wel wekelijkse diensten gehouden.

OPDRACHT 6

a Welke synagoge die nog in gebruik is, bevindt zich het dichtst bij jouw huisadres?

b Zoek enkele gegevens op over deze synagoge, bijvoorbeeld via de site van het Joods Historisch Museum (www.jhm.nl) en beantwoord de volgende vragen:

- Wanneer is de synagoge gebouwd?
- Welke joodse gemeenschap maakt gebruik van de synagoge?
- Hoe groot is die gemeenschap?
- Welke activiteiten vinden er plaats?

In de synagoge

Het interieur van een synagoge heeft enkele duidelijke kenmerken.

Er is altijd een *heilige ark*, een kast waarin de Torarollen worden bewaard. Iemand die met zijn gezicht naar de ark staat, kijkt in de richting van Jeruzalem.

Boven de ark is meestal een afbeelding te zien van de Tien Woorden (Tien Geboden). Deze zijn in Hebreeuwse letters op twee borden geschreven. Daarboven is vaak een kroon afgebeeld. Dit heeft als betekenis dat God de koning van de wereld is, die zijn regels aan de mensen heeft gegeven.

Heilige ark. Op het blauwe gordijn staat een afbeelding van de twee stenen tafelen met de Tien Woorden. Achter het blauwe gordijn worden de Torarollen bewaard. Bovenin zie je de kroon.

Het woord ark komt in de Bijbel in twee betekenissen voor. Het kan verwijzen naar de ark van Noach, een grote boot waarmee hij zijn gezin en veel dieren redde toen een grote watermassa de aarde overspoelde. De tweede betekenis van ark is 'kist'. In de Bijbel is de Ark van het verbond de kist waarin 'de twee stenen tafelen' met daarop de tien leefregels werden bewaard. Later kreeg deze ark een plek in de tempel in Jeruzalem.

Tussen de heilige ark en de banken waar de mensen zitten, bevindt zich een verhoging met een lessenaar. Dit wordt de *bima* genoemd. Het is de plaats waar de Torarollen worden uitgerold en voorgelezen. Tijdens het voorlezen van de rollen wordt de tekst gevolgd met een speciaal aanwijsstokje, de *jad*.

Het voorlezen in de synagoge gebeurt door de *chazan*, de voorzanger die meestal ook de dienst leidt. De rabbijn houdt vaak een korte toespraak naar aanleiding van een gelezen gedeelte uit de Tora. In veel synagogen staat een *menora*, een grote kandelaar, naar het voorbeeld van de zevenarmige kandelaar in de vroegere tempel in Jeruzalem.

Behalve de gewone verlichting is er in een synagoge ook altijd een eeuwig brandende lamp. Vroeger was dat een olielampje, maar tegenwoordig is het bijna altijd een elektrische lamp. Deze lamp is het teken dat God altijd 'aanwezig' is, en dat de Tora een licht is op het levenspad.

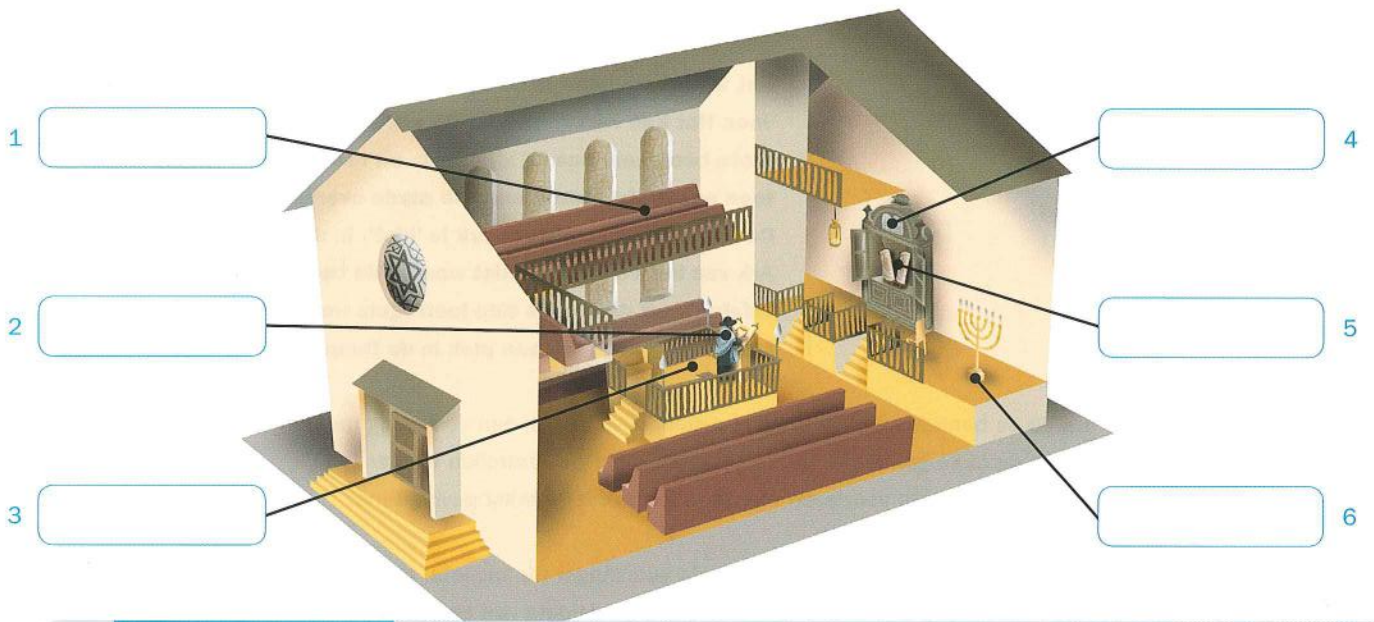
In orthodoxe gemeenten hebben vrouwen geen actieve rol in de synagogedienst. Als zij aanwezig zijn, zitten zij apart van de mannen op een speciale vrouwengalerij. Vrouwen hebben in orthodoxe gezinnen vooral thuis hun taak. Zij zorgen voor de joodse sfeer in het gezin en voor de opvoeding van de kinderen. In liberale synagogen nemen mannen en vrouwen allebei deel aan de dienst. Vrouwen lezen daar ook voor uit de Tora, ze zingen mee en spreken ook de gebeden uit.

Mannen dragen in een synagoge altijd iets op hun hoofd, een hoed of een keppeltje. Dit wordt gedaan om eraan te blijven denken dat er 'iets' boven de mens is.

GESPREKSVRAAG

Welke van de onderdelen in de tekst hiernaast herken je op de foto?

OPDRACHT 7

Vul de namen in bij de verschillende onderdelen in de tekening. Geef hieronder ook aan waar de onderdelen voor dienen.

1 _____

4 _____

2 _____

5 _____

3 _____

6 _____

Gebedsmantel

Tijdens de dienst in de synagoge dragen veel mannen om hun schouders een gebedsmantel. Dat is een grote doek met blauwe of zwarte strepen, die gedragen wordt tijdens het voorlezen uit de Tora.

Orthodoxe joden dragen de gebedsmantel ook thuis bij het ochtendgebed. Zij dragen dan ook twee gebedsriemen. Een ervan wordt om de linkerarm gewikkeld (bij het hart) en de ander om het hoofd (bij het verstand). Dit wordt gedaan omdat in de Tora staat dat je God moet liefhebben met heel je hart en heel je verstand.

4 De sabbat

Voor de godsdienstige joden is de zevende dag van de week, de zaterdag, een bijzondere dag. Dit is de sabbat. Het is de wekelijkse 'heilige dag', waarop zij het dagelijkse werk laten rusten en zich vooral bezighouden met godsdienstige zaken. Overal in de wereld komen joden op de sabbat samen in synagogen voor gebed en lezing van de heilige geschriften.

In de Tora staan twee teksten waarin het vieren van de sabbat als een verplichting aan het joodse volk wordt voorgehouden. Deze twee teksten herinneren aan twee kernverhalen uit de Tora: de schepping van de wereld en de uittocht uit Egypte.

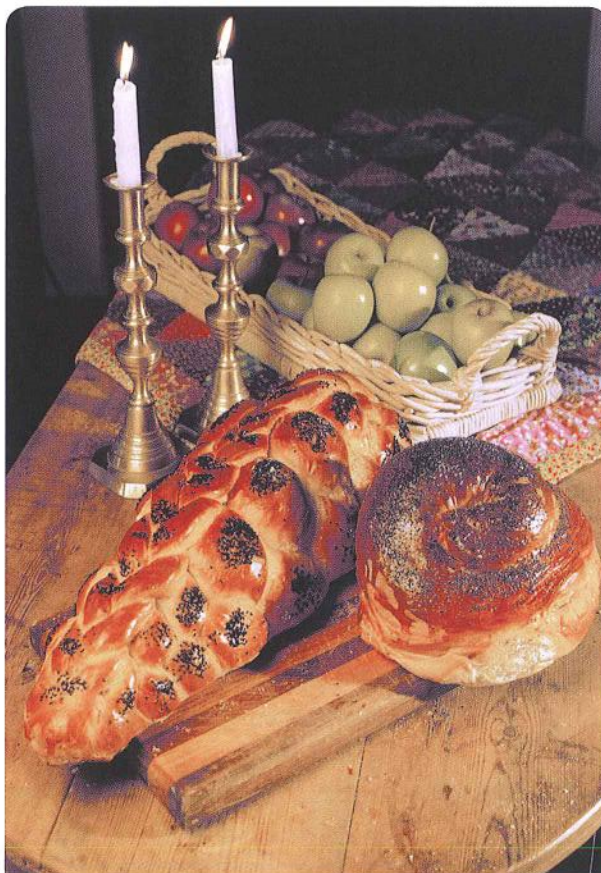
Het niet-werken op de sabbat heeft in het jodendom veel nadruk. De redenen daarvoor hebben te maken met de twee bovengenoemde verhalen. De regel dat je op sabbat geen zwaar, lichamelijk werk mag doen, is gebaseerd op de herinnering aan de slavernij in Egypte. Later is hieraan toegevoegd, dat het op de sabbat ook verboden is om handel te drijven en handelsgoederen te vervoeren. De herinnering aan de schepping heeft geleid tot het uitgangspunt dat op de sabbat niet iets 'nieuws' gemaakt mag worden. Je mag niet iets maken wat er nog niet was. Daarom geldt in orthodoxe kringen bijvoorbeeld de regel dat je niet mag schrijven. Kinderen mogen op sabbat wel leren maar geen dingen opschrijven.

Een derde uitgangspunt is een tekst in de Tora, waarin staat dat je op sabbat geen vuur mag ontsteken. Latere uitleg van deze tekst heeft geleid tot het orthodox-joodse gebruik dat er op sabbat niet wordt gekookt, geen open haard wordt aangestoken, en ook geen elektrische apparaten worden ingeschakeld.

Voor alle joden geldt trouwens de regel dat het leven van een mens belangrijker is dan de sabbat. 'De sabbat is er voor de mens, en de mens is er niet voor de sabbat', is een uitdrukking uit de joodse traditie. Als iemand in levensgevaar is, mogen de sabbatsregels worden overtreden.

In Exodus 20 staat geschreven dat een mens zes dagen mag werken, maar op de zevende dag moet rusten, omdat God na zes scheppingsdagen ook rustte.

In Deuteronomium 5 staat dat de zevende dag een rustdag moet zijn, omdat de Israëlieten slaaf zijn geweest in Egypte en God hen uit de slavernij bevrijd heeft.

De eerste maaltijd van de sabbat is een feestelijke maaltijd, waarbij een speciaal sabbatsbrood, de challe wordt gegeten. Op de foto is te zien dat de challe een 'gevlochten' brood is. Daarbij zie je ook de twee sabbatskaarsen en veel extra fruit.

Sabbatavond

De sabbat begint vrijdags bij zonsondergang en duurt tot zonsondergang op zaterdag. Dit heeft te maken met de joods-godsdienstige 'dagtelling'. Volgens deze telling begint een nieuwe dag niet om middernacht, maar in de namiddag of avond bij het invallen van de duisternis. Wanneer joden spreken over de sabbatavond, is dat dus altijd de vrijdagavond. Aan het begin van de sabbat steekt de moeder twee kaarsen aan, nadat zij een voorgeschreven gebed heeft uitgesproken. Daarna wordt de tafel gedekt voor de vaak feestelijke sabbatsmaaltijd. Omdat wijn wordt gezien als een symbool van het leven en van vreugde, wordt er bij elke joodse plechtigheid wijn gedronken, dus ook bij de sabbatsmaaltijd. Op vrijdagavond vindt ook de eerste sabbatsdienst plaats in de synagoge. Volgens de orthodoxe traditie wordt deze gehouden voorafgaand aan de sabbatsmaaltijd. Omdat tegelijk thuis de maaltijd wordt voorbereid, bezoeken vaak alleen de vaders met de kinderen deze samenkomst. Ook tijdens deze dienst wordt er een beker wijn gedronken ter ere van de sabbat.

Zaterdag

Op zaterdagmorgen vindt er opnieuw een dienst plaats in de synagoge. Het voorlezen uit de Tora vormt het hoogtepunt van elke sabbatsdienst, en dit gebeurt volgens een vaste indeling. De hele Tora is verdeeld in wekelijkse 'lezingen', zodat alle vijf boeken van Mozes in de loop van één jaar (bij liberale joden in drie jaar) worden gelezen. Aan het einde van de sabbat, bij zonsondergang op zaterdag, vindt er thuis een kort 'afscheid' van de sabbat plaats. Daarbij worden enkele liederen gezongen en aan het slot wordt een speciale kaars gedoofd met de laatste beker wijn.

OPDRACHT 8

Orthodoxe joden houden zich aan de sabbatregel dat je tijdens de sabbat geen zwaar werk mag doen en zeker niet 'iets nieuws mag maken'. Je moet rust houden.

- a** Hieronder staat een aantal activiteiten. Geef aan welke activiteiten op sabbat verboden zijn door er een X voor te zetten. Je mag internet raadplegen.

☐ auto rijden	☐ computer gebruiken	☐ koken	☐ telefoneren
☐ kopen	☐ leren	☐ lezen	☐ tv kijken
☐ muziek spelen	☐ schrijven	☐ sporten	☐ zingen

- b** Van welke activiteit vind jij het goed dat deze tijdens de sabbat verboden is? Licht je antwoord kort toe.

OPDRACHT 9

- a** Welke dag van de week is de 'heilige dag' voor joden, christenen en islamieten? Geef ook de reden aan.

Voor joden is dat de _____, omdat _____

Voor christenen is dat de _____, omdat _____

Voor moslims is dat de _____, omdat _____

- b** Geef twee voordelen aan van een wekelijkse rustdag. Geef ook twee nadelen.

Voordelen: _____

Nadelen: _____

De joodse kalender

Joden hanteren niet alleen een eigen dagindeling, maar ook een eigen jaartelling en een eigen kalender die in maanjaren telt.

De joodse kalender wordt een *loeach* genoemd.

Daarin staat bijvoorbeeld hoe laat op vrijdag de sabbat begint en hoe laat die op zaterdag eindigt.

Op een *loeach* staan altijd twee jaartallen. Het ene is onze bekende jaartelling, maar het andere is een veel hoger jaartal.

De joodse jaartelling is namelijk eerder begonnen dan de onze. Het beginpunt is niet de geboorte van Jezus, maar de schepping van de wereld. Volgens overgeleverde berekeningen is dat in de joodse traditie 3760 v.c.j.

Op deze grafzerk zie je onder de naam van de overledene een dubbele overlijdensdatum, de ene volgens de joodse en de andere volgens de christelijke kalender. Soms zie je ook wel eens twee letters bij een jaartal staan, bijvoorbeeld:

A.D. (Anno Domini) 2013 betekent: in het jaar van de Heer 2013.

A.M. (Anno Mundi) 5773 betekent: in het jaar van de wereld 5773.

OPDRACHT 10

Beantwoord de volgende vragen over de joodse kalender. Sommige antwoorden staan niet in de tekst, maar moet je op internet zoeken.

- a** Welke dag is volgens de joodse kalender de eerste dag van de week en welke de laatste?
-
- b** Welke dag is volgens de christelijke kalender de eerste dag van de week en welke de laatste?
-
- c** Welke dag is volgens jouw agenda de eerste dag van de week en welke de laatste?
-
- d** In welk jaar leven we nu volgens de joodse jaartelling? (Let op het begin van het joodse nieuwjaar!)
-
- e** Waarom valt het joodse nieuwjaar de ene keer in de maand september en de andere keer in de maand oktober?
-
- f** Noem nog een jaartelling die uitgaat van een maanjaar. Welk jaar is het nu volgens die kalender?
-
- g** Wanneer, op welke datum en welk tijdstip begint deze week de sabbat?
-

Joods nieuwjaar

Joden vieren op de eerste dag van hun zevende maand (op onze kalender is dat in september of oktober) hun godsdienstig nieuwjaarsfeest. Dat klinkt ingewikkeld, maar je snapt het als je het vergelijkt met een verjaardag.

Stel dat je op 1 juli jarig bent. Dan is die datum eigenlijk ook een nieuwjaarsdag, want je leeftijd gaat op die datum met een jaar omhoog. Joden vieren halverwege hun kalenderjaar de 'verjaardag van de wereld'. Omdat hun jaartelling begint bij de schepping, gaat op die dag het jaartal met een jaar omhoog.

2 Joods religieus leven

1 Regels voor het leven

In het dagelijkse leven van de religieuze joden speelt de Tora een belangrijke rol. In de Tora staan veel regels en voorschriften die betrekking hebben op het alledaagse leven. Ze gaan onder andere over het verrichten van godsdienstige plichten, het vieren van feesten en gedenkdagen, het joodse gezinsleven en de rechten van armen. Maar er zijn ook regels voor kleding en voedsel en het goed behandelen van dieren. Aan deze 'oude' regels uit de Tora zijn later honderden nieuwere toegevoegd, omdat in veranderende tijden en situaties steeds weer discussie ontstond over de juiste uitleg van de Tora. Deze discussies leverden nieuwe voorschriften op, die ook weer werden opgeschreven. Op deze manier is in de loop van enkele eeuwen een grote verzameling van richtlijnen, adviezen, voorschriften en verhalen ontstaan, die de *Talmoed* wordt genoemd. De Talmoed is kort gezegd een encyclopedie voor het dagelijkse leven van joden.

Twee citaten uit de Talmoed:

- 'Het in huis nemen van gasten, op ziekenbezoek gaan, het verzorgen van de uitzet van een onbemiddelde bruid en het deelnemen aan begravingen zijn zaken waaraan geen paal en perk gesteld moet worden.'
- 'Talmoedgeleerden moeten met hun vrouwen niet zo omgaan als hanen met kippen.'

De regels, verhalen en adviezen in de Talmoed zijn niet letterlijk in de boeken van de Tora te vinden, want ze zijn ontstaan door latere uitleg van de Tora. Wanneer belangrijke joodse geleerden het eens waren over zo'n nieuwe uitleg, golden ze als richtinggevend voor de praktijk. Daarom wordt de Talmoed door de joden vaak de 'mondelijke Tora' genoemd, terwijl de vijf boeken van Mozes de 'geschreven Tora' vormen.

Kosjer

De meest opvallende regels in het jodendom zijn die over wat er wel en niet gegeten mag worden. Een veelgebruikt woord in de joodse keuken is *kosjer*. Dit betekent 'geoorloofd' om te eten en te drinken. Alleen voedsel dat volgens de regels van de Tora is bereid, mag gegeten worden.

**Kosjer
O.R.T.**

**Zondags
geopend**

Gratis bezorgen
in de omgeving
van 16.00 tot 21.30 uur,
bij een minimale
besteding van 20 euro.

Openingstijden:
09.00 tot 21.30 uur.

Telefoon (020) 40 44 453

In de advertentie staat O.R.T en dat betekent 'onder rabbinaal toezicht'.

Dit geeft aan dat een product gemaakt is volgens de joodse spijswetten en dat dat gecontroleerd is door rabbijnen (joodse geleerden). Voor een koper is dit de garantie dat het een echt kosjer product is.

Joden die zich aan de Toraregels willen houden, zullen dus alleen maar kosjer voedsel kopen. In de Tora staan drie regels die bepalen of voedsel kosjer is of niet.

1 Er mogen alleen 'reine' dieren gegeten worden.

Reine dieren zijn herkauwers met gespleten hoeven, zoals koeien, schapen en geiten. Vissen mogen gegeten worden, als ze schubben en vinnen hebben. Alleen vogels die van graan of planten leven, zijn voor voedsel toegestaan. Eieren en melkproducten zijn kosjer als ze van een rein dier komen.

2 Je mag niets eten waar bloed in zit.

Dieren moeten op een voorgeschreven manier worden geslacht. Een joodse slager bewerkt het vlees zodanig dat al het bloed eruit verwijderd is. Thuis wordt het vlees nog een tijd in water en zout gelegd, voordat het wordt bereid.

3 Vlees en zuivelproducten mogen niet samen bereid of gegeten worden.

In het huis van een orthodox joods gezin tref je een 'gedeelde' keuken aan: één gedeelte is voor vlees, het andere voor zuivelproducten. Er is ook dubbel keukengerei: aparte pannen, bestek, servies en dergelijke voor vleesproducten, en aparte voor zuivelproducten.

'Je mag het vlees eten van alle dieren die volledig gespleten hoeven hebben en ook herkauwen.'
(Deuteronomium 14:6)

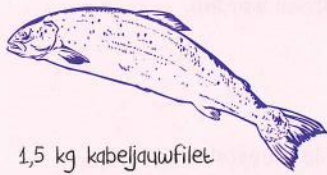
'Alle dieren geef ik je als voedsel. Alleen mag je geen vlees eten waar nog bloed in zit, want het bloed bevat de levenskracht.'
(Genesis 9:4)

'Kook een geitenbokje niet in de melk van zijn moeder.'
(Exodus 23:19)

OPDRACHT 1

A

Visballetjes uit de oven

- 1,5 kg kabeljauwfilet
- 2 geweekte witte boterhammen
- 1 ei
- 2 gesneden uien
- 1 gesneden groene paprika
- 2,5 dl tomatensaus

B

Fazant in zure room

- 2 fazanten
- 1 grote ui, gesneden
- 1 potje zure room
- 1 glas bouillon
- 100 gr margarine
- dille, peterselie en selderie
- 2 wortelen, in plakjes gesneden

C

Gevulde koolbladeren

- 1 grote groene of witte kool
- 100 gr gekookte rijst
- 900 gr gehakt rundvlees
- 75 gr rozijnen
- 2 grote uien
- 0,5 liter tomatensoep

D

Roomschnitzels

- 4 kalfsschnitzels
- zout en peper
- 50 gr bloem
- 80 gr margarine
- 1 dl madeira
- 1 dl crème fraîche
- 1 eetlepel peterselie

E

Eend met walnoten-saus

- 4 kleine stukken wilde eendenborst
- 1 grote ui, in plakjes gesneden
- zout en peper
- 3 eetlepels zure granaat-appelstroop
- 75 gr walnoten, grof gemalen
- 2 à 3 theelepels suiker, naar smaak

F

Gekookte mosselen

- 4 kg mosselen
- 2 uien, in ringen gesneden
- 1 grote wortel, in plakjes
- lijm
- enkele peterselie-stelen
- peperkorrels
- zout

Hierboven staan de ingrediënten voor zes recepten. Welke van deze zes kunnen *niet* uit een joods kookboek komen? En waarom niet?

– nr. _____ niet, omdat _____

– nr. _____ niet, omdat _____

– nr. _____ niet, omdat _____

2 Rituelen bij het leven

Blijde en verdrietige dingen kennen we allemaal. Ze horen bij het leven en niemand ontkomt eraan. In elke cultuur en in elke godsdienst komen gebruiken voor die passen bij zulke gebeurtenissen.

Hieronder komen joodse gebruiken en rituelen ter sprake die bij vier belangrijke momenten in het leven horen. Die momenten of gebeurtenissen zijn: de geboorte, het volwassen worden, het huwelijk en het levenseinde. Ze worden *overgangsrituelen* genoemd.

Geboorte en besnijdenis

De geboorte van een kind is niet iets vanzelfsprekends. Ouders hebben gelukkig meestal negen maanden de tijd om zich mentaal en praktisch op het nieuwe leven voor te bereiden.

Voordat een kind geboren wordt, moet er in het gezin vaak van alles gebeuren.

De toekomstige ouders maken bijvoorbeeld de kinderkamer in orde en gaan allerlei baby-spullen kopen. Ze moeten ook nadenken over de naam die ze aan het kindje willen geven en wat er verder op het geboortekaartje komt te staan. En natuurlijk aan wie ze allemaal zo'n kaartje willen sturen.

OPDRACHT 2

Noem vier gebruiken (rituelen) die plaatsvinden rond de geboorte van een kind.

a

b

c

d

OPDRACHT 3

Bekijk het joodse geboortebericht.

Noteer twee dingen die je opvallen in dit familiebericht.

בייח

De gelukkige grootouders geven met dankbaarheid en blijdschap kennis van de geboorte van hun

KLEINZONEN

Dov en Meir

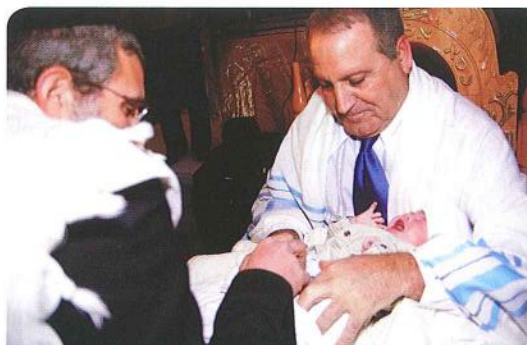
**Een gezonde tweeling van
Elazar en Leah Spiero-Meijer
Agassi 24
Jerusalem 93877**

7 maart 2007
17 adar 5767

Jacob en Ella Spiero-van Zuiden
Amsterdam

Wolf en Vera Meijer-Salomons
Den Haag

Volgens de joodse traditie worden jongetjes op de achtste dag na de geboorte besneden. Dat houdt in dat (een stukje van) de voorhuid van de penis wordt weggesneden. Soms gebeurt deze kleine ingreep in een ziekenhuis, maar vaak ook gewoon thuis. Voor de besnijdenis worden meestal enkele familieleden en vrienden van de ouders uitgenodigd. Tijdens de plechtigheid krijgt de jongen ook zijn naam. Die naam wordt door de 'besnijder' hardop uitgesproken. Na het noemen van de naam spreken de aanwezigen de wens uit dat de jongen mag opgroeien om de Tora te leren en ernaar te gaan leven. En dat hij later een goede vrouw mag trouwen en een goed leven zal leiden. De besnijdenis heeft een diepere betekenis. Het is het teken dat de jongen deel uitmaakt van het joodse volk. Hij is daarna opgenomen in het verbond dat God in vroeger eeuwen met Abraham sloot. Meisjes worden niet besneden. Zij ontvangen op de eerste sabbatmorgen na de geboorte hun naam tijdens een dienst in de synagoge.

GESPREKSVRAAG

Met de besnijdenis beslissen de ouders dat hun kind bij het jodendom gaat horen. Wat vind jij ervan dat ouders voor hun kind beslissen tot welke religieuze gemeenschap het gaat horen?

OPDRACHT 4

Hierna volgen zes populaire joodse voornamen. Weet jij welke geschiedenis bij onderstaande namen hoort? Probeer het verhaal van deze personen, die allemaal in de Tenach (en dus ook in het christelijke Oude Testament) met deze naam voorkomen, met een paar zinnen te omschrijven. Vul de omschrijving achter de naam in.

Abraham _____

Jacob _____

Salomon _____

Sara _____

Ester _____

Eva _____

Bar-mitswa

Wanneer een joodse jongen zijn dertiende verjaardag heeft gevierd, wordt hij door een bepaald ritueel op de eerstvolgende sabbat *bar-mitswa* (zoon van het gebod). Tijdens de bar-mitswa viering in de synagoge leest de jongen een voorgeschreven gedeelte uit de Tora voor. Ook leest hij een gedeelte uit een van de boeken van de profeten. Het is een belangrijke dag in zijn leven, want vanaf deze dag is de jongen zelf verantwoordelijk voor het al of niet naleven van de geboden. Hij wordt dan ook vanaf deze dag in de synagoge als volwassen beschouwd. Hij telt nu mee voor het *minjan*, de tien mannen die minimaal nodig zijn om een dienst te kunnen houden. Hij mag nu voorzanger zijn tijdens een synagogedienst en uit de Tora lezen. In liberale joodse gemeenten vieren meisjes op twaalfjarige leeftijd hun *bat-mitswa* (dochter van het gebod). Ook het onderwijs in de joodse godsdienst wordt steeds meer door zowel jongens als meisjes gevolgd.

OPDRACHT 5

Hierna volgt een verhaal dat een joodse jongen uit Amsterdam schreef over zijn eigen bar-mitswa. Om de tekst te kunnen lezen, moet je een aantal woorden zelf invullen. Kies daarbij uit de woorden die in de kantlijn op de volgende bladzijde staan.

Hallo,

Mijn naam is Jaap van Gelder. Ik woon in Amsterdam en ben 15 jaar. Een belangrijke gebeurtenis in mijn leven, die ik mij nog goed herinner, was de dag van mijn bar-mitswa.

Ik was toen net _____ jaar geworden. Ik zat al op de middelbare school.

Wij zijn thuis niet _____ joods, maar liberaal. Mijn ouders en ik zelf hebben

wel gekozen voor een _____ middelbare school. Daar leer je veel dingen die

met de geschiedenis en de godsdienst van _____ te maken hebben. Op de

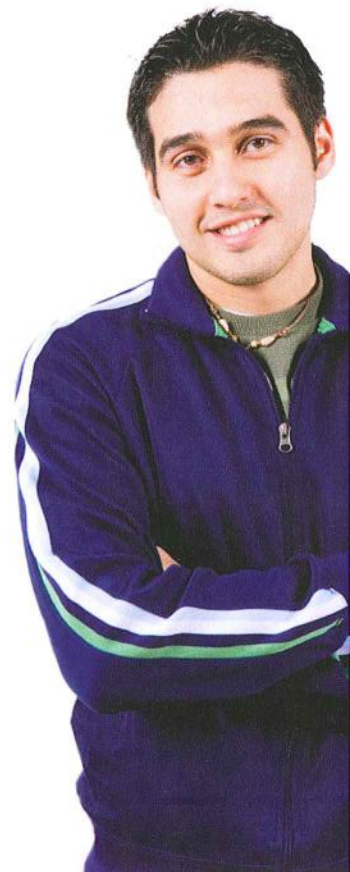
_____ na mijn dertiende verjaardag werd ik _____, dat betekent

'zoon van het gebod'. Dat is een grote stap in mijn leven geweest, want vanaf dat moment

werd ik in de synagoge als een _____ man beschouwd. Mijn ouders zijn sinds

GESPREKSVRAAG

Denk je dat een 12- of 13-jarige al zelf kan kiezen waarin hij of zij gelooft?

OPDRACHT 5**vervolg****In te vullen woorden**

bar-mitswa
dertien
gebedsmantel
gebedsriemen
geboden
godsdienst
hart
Hebreeuwse
hoofd
joden
joodse
joodse les
linkerarm
orthodox
sabbat
Tora
verantwoordelijk
verstand
volwassen
weken

die dag niet langer _____ voor mij. Ik moet nu zelf al de _____
 en verplichtingen nakomen, die bij onze joodse _____ horen. Als je bar-mitswa wordt,
 moet je een stuk uit de _____ lezen. Je hebt dan je gebedsriemen om en je moet ook de
 _____ dragen tijdens het lezen. Dat lezen van zo'n _____
 tekst valt wel mee hoor! Je moet niet vergeten dat wij tijdens de _____ al leren
 om de Tora in het Hebreeuws te lezen. Daar komt nog bij dat ik de tekst al enkele _____
 tevoren had geoefend. Over die _____ kan ik jullie ook nog iets vertellen.
 Je moet er altijd twee dragen, één om je _____ tegenover je hart. De andere draag
 je op je _____ bij je verstand. Dat geeft aan dat wij God moeten liefhebben met heel ons
 _____ en met heel ons _____.

Het huwelijk

De manier waarop een huwelijk tot stand komt, verschilt per land en per volk. Wij vinden het in Nederland bijvoorbeeld heel normaal dat je trouwt met iemand van je eigen keuze en van wie je houdt. Maar dat is niet bij alle volken zo. Liefde speelt in andere culturen niet altijd de belangrijkste rol. Bij sommige volken is het bijvoorbeeld belangrijk dat je met iemand trouwt die een goede partij is. Een huwelijk wordt dan vaak door de familie geregeld, want door het trouwen van twee mensen zijn ook de twee families voorgoed met elkaar verbonden. In het jodendom komen beide vormen van huwelijkssluiting voor: zowel het regelen door de familie, als de eigen keuze voor een partner.

Bij orthodoxe joden geldt ook dat je binnen de eigen groep trouwt. De reden hiervoor is dat je anders je godsdienstige plichten niet meer kunt volbrengen. Denk bijvoorbeeld aan het stipt naleven van de reinheidsvoorschriften of de sabbatvoorschriften. Daarin verschillen orthodoxe en liberale joden nogal.

Een joodse huwelijksluiting wordt de *choepa* genoemd. Dit is ook de naam van het afdakje waaronder het bruidspaar staat tijdens de plechtigheid in de synagoge. Deze choepa is het symbool van de woning waarin het bruidspaar 'onder één dak' zal gaan wonen. De kern van de huwelijksluiting vindt plaats wanneer de bruidegom een ring, als symbool van trouw, aan de rechterwijsvinger van de bruid schuift en zegt: 'Door deze ring ben je mijn vrouw volgens de wet van Mozes en de profeten.' Een andere symbolische handeling tijdens de huwelijksluiting is dat bruid en bruidegom een slok wijn drinken uit een beker die hun door (een van) de ouders wordt aangereikt. Dit drinken uit de 'levensbeker' betekent dat de twee gehuwden voortaan lief en leed samen willen delen. Aan het eind van de plechtigheid gooit of trapt de bruidegom de beker stuk, waarop de aanwezigen roepen: *mazzeltov* (veel geluk). Volgens de traditie zijn de scherven een herinnering aan het onvolmaakte in de wereld. Ook als je feestviert mag je dat niet vergeten.

GESPREKSVRAAG

Wat vind jij ervan dat ouders soms bepalen met wie hun kinderen trouwen?

OPDRACHT 6

Welke huwelijksrituelen ken je? Bij welke religie horen die rituelen? (Opmerking: als het ritueel niet bij een religie hoort schrijf je er 'geen' achter).

Rituelen

Religie

_____	_____
_____	_____
_____	_____

Dood en begrafenissen

In het jodendom is het gebruikelijk om een dode zo snel mogelijk te begraven. In sommige landen is het toegestaan om dat nog op dezelfde dag te doen. In Nederland mag dat niet. Hier is in de wet vastgelegd dat je pas na 36 uur iemand mag begraven of cremieren. Bij een joodse begrafenis wordt er een beetje aarde uit Israël in de kist gestrooid of onder het hoofd gelegd. Hiermee wordt de relatie met het 'heilige land' tot uitdrukking gebracht. Een bijzondere gebeurtenis op de begraafplaats is het voorlezen van het 'kaddisj van de rouwenden'. Dit is een gebed waarin God geëerd wordt als de schepper van de wereld, die ook deze overledene eens de levensgeest heeft gegeven. De dood is volgens het joodse geloof de scheiding van de geest en het lichaam, waarbij het lichaam terugkeert naar de aarde en de geest terugkeert naar God.

Joodse begraafplaats in Assen.

Op joodse grafstenen wordt door bezoekers altijd een steentje neergelegd als herinnering. Dit gebruik gaat terug op Bijbelse teksten, waarin gesproken wordt over 'gedenkstenen'. Stenen zijn veel meer blijvende herinneringen dan bloemen, die snel vergaan.

In het jodendom is crematie zeer ongebruikelijk, vanwege de grote eerbied voor het lichaam van een dode. Het is immers een leven lang de 'woonplaats' geweest van de geest die weer is teruggekeerd naar God. Het is in joodse kringen gebruikelijk dat de kinderen elk jaar de sterfdag van hun ouders herdenken. Op deze dag wordt thuis een lampje aangestoken dat een etmaal blijft branden. Ook bezoeken de kinderen het graf van hun ouders op die dag. Een andere joodse gewoonte is het neerleggen van een steentje op de grafsteen, als teken dat men de dode heeft herdacht.

GESPREKSVRAGEN

Wie heeft er wel eens een begrafenis of crematie meegemaakt? Wat gebeurde er toen? Wat vond je van dat ritueel?

3 Feestdagen

Veel joodse feestdagen hebben te maken met twee belangrijke verhalen uit de Tora. Het eerste is het verhaal van de schepping van de wereld. Het tweede is het verhaal van de bevrijding van het joodse volk uit Egypte.

Rond het verhaal van de bevrijding uit Egypte worden drie feesten gevierd:

- het Pesachfeest;
- het Wekenfeest;
- het Loofhuttenfeest.

Egypte

In het Bijbelboek Exodus staat het verhaal dat de Israëlieten (de verre voorouders van het joodse volk) in Egypte wonen. De farao (koning) van Egypte onderdrukt de Israëlieten. Hij laat hen onder andere als slaven werken aan de bouw van Egyptische vestingsteden.

Na vele jaren komt voor het joodse volk de bevrijding uit deze slavernij. Dat gebeurt onder leiding van Mozes. Hij is de man die het volk aanvoert wanneer ze wegtrekken uit Egypte en op weg gaan naar het beloofde land Kanaän.

Het *Pesachfeest* is het belangrijkste joodse feest. Het wordt in de lente gevierd. Elk jaar vieren de joden dat hun voorouders aan de Egyptische slavernij zijn ontsnapt. Het hoogtepunt van dit feest is de *sedermaaltijd*, die op de eerste avond van Pesach gehouden wordt. Tijdens de maaltijd staat er midden op de tafel een sederschotel. Op die schotel liggen allerlei etenswaren. Zij herinneren symbolisch op de een of andere manier aan de slavernij in Egypte en de bevrijding uit Egypte.

Op de sederavond wordt ook het hele verhaal over de uittocht voorgelezen uit een boekje, de *Haggada*. Dit voorlezen gebeurt meestal in een soort rollenspel, waaraan ook de kinderen meedoen.

Er wordt op de sederavond ook gesproken over de komst van de profeet *Elia*. Er wordt tijdens de maaltijd voor hem een stoel en een beker wijn klaargezet. Want de profeet Elia zal de Messias aankondigen, die de wereld zal veranderen in een goede en vreedzame samenleving.

In landen buiten Israël is het al eeuwenlang de gewoonte aan het slot van de sedermaaltijd elkaar toe te wensen: 'Nu vieren we Pesach nog hier, het volgend jaar in Jeruzalem.'

Het *Wekenfeest* wordt zeven weken na Pesach gevierd. Er wordt herdacht dat God in de woestijn de Tien Woorden aan de Israëlieten heeft gegeven. In de synagoge wordt dit verhaal van de Tien Woorden voorgelezen. De bima en de heilige ark zijn op dit feest met bloemen versierd.

Het *Loofhuttenfeest* wordt in de herfst gevierd en duurt zeven dagen. Tijdens dit feest wordt de reis door de woestijn herdacht. De Israëlieten woonden toen in tenten. Als herinnering aan dit gebeuren bouwt ieder gezin dat er ruimte voor heeft, een (loof)hut in de tuin of op het balkon van het huis.

Naast de drie genoemde feesten zijn er ook nog enkele andere belangrijke feest- en gedenkdagen.

Het *Nieuwjaarsfeest* (Rosj Hasjana) wordt gevierd op de eerste dag van de zevende maand (zie ook blz. 22). Het is de dag waarop de schepping van de wereld wordt herdacht en gevierd. Het is de bedoeling dat op die dag elk mens serieus over zijn leven nadenkt en zich voorneemt er iets goeds van te maken in het nieuwe jaar. Een ritueel tijdens dit feest is het blazen op de ramshoorn (sjofar).

Een joodse familie aan de sedertafel. Op tafel liggen allerlei dingen die verwijzen naar het verhaal van de bevrijding uit Egypte.

Israëliëse vrouwen bouwen een loofhut. De hut wordt geplaatst onder de blote hemel zoals op het balkon, in de tuin of op het platte dak van het huis. Het dak is niet van hout, maar wordt afgedekt met takken of loof. Vandaar ook de term loofhut. Het is namelijk belangrijk dat door de dakbedekking heen de lucht en 's avonds de sterren zichtbaar zijn, als symbool van de overgave aan de goddelijke bescherming.

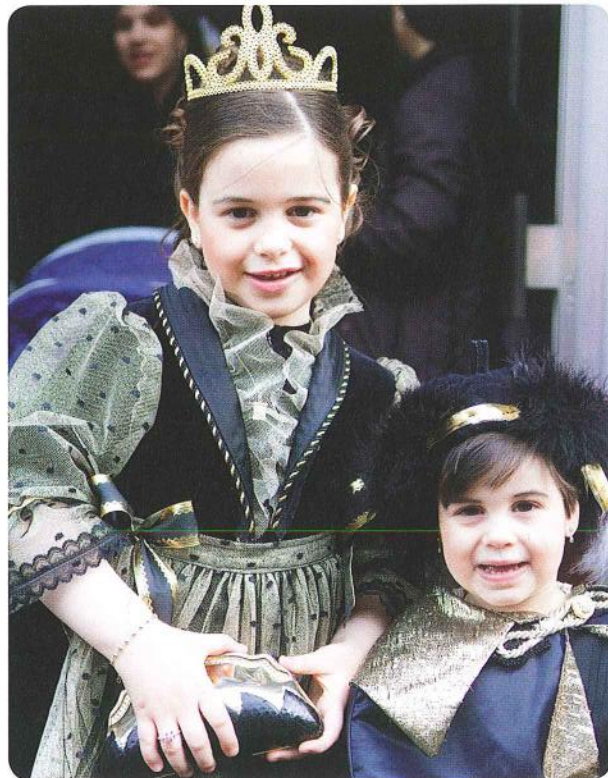

De *Grote Verzoendag* is de tiende dag van het nieuwe jaar. Het is de meest heilige dag van het joodse jaar. Vanaf de eerste dag van het nieuwe jaar bezinnen de joden zich opnieuw op hun dagelijkse leven. Tot inkeer komen is het doel. Op de laatste, tiende dag belijden ze hun fouten tegenover God en spreken tegen elkaar uit wat ze niet goed gedaan hebben. Op deze dag vasten en bidden de joden. De joodse gelovige realiseert zich welke verantwoordelijkheid God hem heeft gegeven tegenover zijn medemensen en de wereld.

Chanoeka is een lichtfeest en wordt in het begin van december gevierd. Het feest herinnert aan de herinwijding van de tempel in 165 v.c.j., toen de joden aan de onderdrukking door een Syrische koning een einde hadden gemaakt (chanoeka betekent 'inwijding'). Een vast element bij de viering van Chanoeka is het aansteken van de kaarsen van de chanoeka-kandelaar. Het feest duurt acht dagen en op de eerste dag wordt de eerste kaars aangestoken, op de tweede dag de tweede, tot alle kaarsen branden. Een ander gebruik bij Chanoeka is het geven van geschenken aan elkaar.

Poerim lijkt een beetje op carnaval. Het wordt in het voorjaar gevierd. Het feest herinnert aan de redding van de joden in Perzië, toen zij daar (ongeveer 500 v.c.j.) in ballingschap leefden. Een kwaadaardige minister Haman bedreigde de joden met de dood, omdat zij zich niet aan bepaalde regels wilden houden vanwege hun geloof. Haman liet door loting de dag bepalen waarop hij alle joden in zijn land zou doden. Poerim is het Hebreeuwse woord voor 'loten'. De joden ontsnapten aan deze vernietiging dankzij het meisje Ester, dat koningin van Perzië was geworden. Zij maakte gebruik van haar positie en vroeg haar man, de koning, om het plan te verijdelen. Dat deed hij en Haman moest hangen. Poerim is een vrolijk feest, waarop kinderen vaak verkleed naar de synagoge gaan. In de synagoge wordt het hele verhaal van Ester uit de Tenach voorgelezen. En telkens wanneer de naam Haman wordt genoemd, maken de aanwezigen heel veel lawaai om de naam onverstaanbaar te maken.

OPDRACHT 7

Vul de woorden aan de hand van de omschrijvingen in. Alle antwoorden zijn te vinden in hoofdstuk 1 en 2. De woorden overlappen elkaar met een letter. De ij bestaat uit twee letters (i en j).

- 1 Het belangrijkste joodse feest.
- 2 Boekje over het verhaal van de uittocht.
- 3 Afkorting van 'in het jaar van de wereld'.
- 4 Naam die joden vroeger aan Amsterdam gaven.
- 5 Gelukwens bij een huwelijksluiting.
- 6 De betekenis van het woord diaspora.
- 7 Worden om de linkerarm en het hoofd gewikkeld om te dragen bij de Toralezing.
- 8 Het gedeelte van de Tenach dat 'profeten' betekent.
- 9 Onder zijn leiding verliet het volk Egypte.
- 10 Zo wordt de synagoge door joden ook wel genoemd.
- 11 Wordt gebouwd als herinnering aan de woestijnreis.
- 12 De 'mondelinge Tora'.
- 13 Het verspreid zijn van de joden over de wereld.
- 14 Kast waarin de Torarollen bewaard worden.
- 15 Zo noem je voedsel dat het opschrift O.R.T. draagt.
- 16 Ander woord voor een joodse geleerde.
- 17 Met een grote boot redde hij zijn gezin en veel dieren.

	1					2						3	4					
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15			
					9				10			11			16			
48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61		5			
8	47												62		18			
	46		82	83	84	85	16	87	88	89	90	91		63	19			
	45		15									17		64	20			
	44		81									92		65	21			
	43		14											66	22			
	42		79						13					67	23			
	41														24			
	40	39	38	37	7	36	35	34	33	32	31	30	29	28	27	26	6	25

Een joodse uitspraak over feesten is:

49	21	22	7	35	9	27	51	84	15	39	78
----	----	----	---	----	---	----	----	----	----	----	----

11	87	47
----	----	----

96	44	29
----	----	----

25	90	2	42	59	92
----	----	---	----	----	----

25	4	35
----	---	----

40	48
----	----

63	46	37	3	23	71	47
----	----	----	---	----	----	----

73	56
----	----

64	55	66
----	----	----

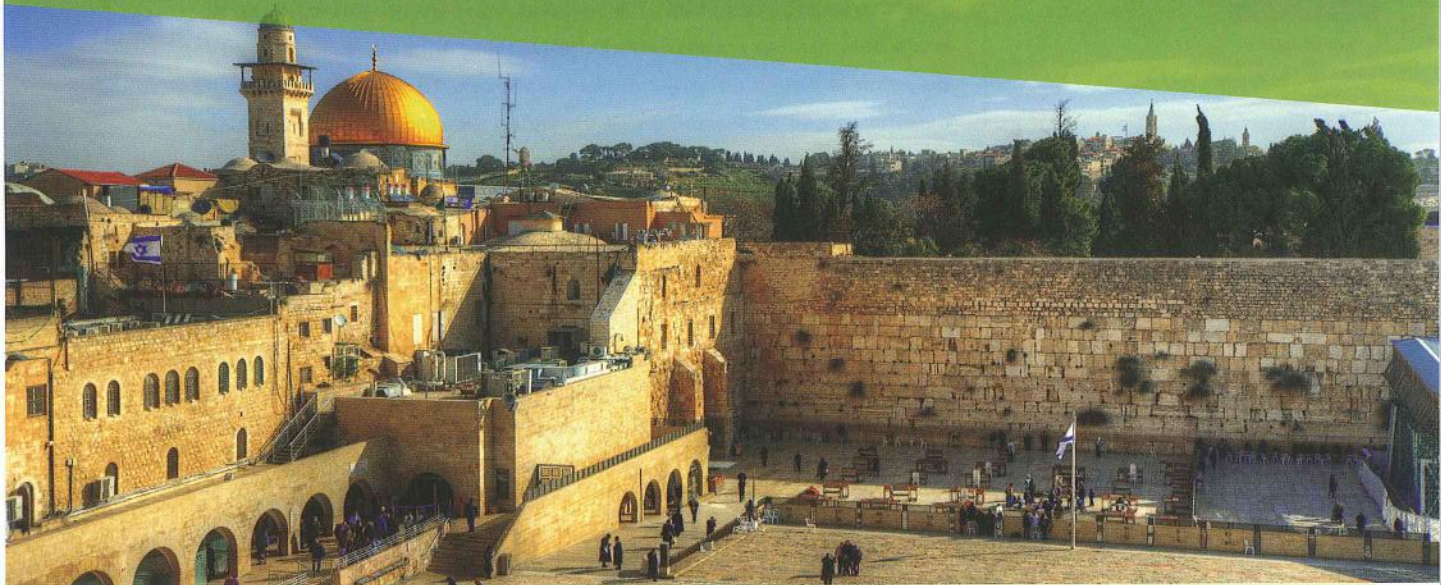
11	82	26	35
----	----	----	----

25	12	47
----	----	----

30	85	5	6	66	25	10	18	80	40	33	36	6	2	34	11
----	----	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	----	----

3

Tussen hoop en vrees

De 'westelijke muur' in Jeruzalem is een deel van de muur die vroeger de joodse tempel omringde. Het is het enige restant van de tempel die de Romeinen in het jaar 70 hebben verwoest. Joden komen nog steeds bij deze muur samen om er te bidden. Buitenstaanders zijn deze muur de *klaagmuur* gaan noemen, omdat de joden er volgens hen treuren over het verlies van hun tempel.

1

Joden in het Romeinse rijk

Rond het begin van onze jaartelling was het joodse land door de Romeinen bezet. Zij beschouwden het als een provincie van het grote Romeinse rijk en noemden het Judea. Later werd het gebied tussen de Jordaan en de Middellandse Zee *Palestina* genoemd. De joden kwamen verschillende keren in opstand tegen de Romeinse bezetters. In het jaar 66 brak er zelfs een vrijheidsoorlog uit, maar de Romeinse legers waren veel te sterk. In het jaar 70 werd Jeruzalem ingenomen en de joodse tempel door Romeinse legioenen onder leiding van generaal Titus verwoest.

Op de binnenkant van de triomfboog van Titus zie je hoe Romeinse soldaten de grote zeven-armige kandelaar uit de tempel als oorlogsbuit meenemen.

Het joodse verzet was na de verwoesting van Jeruzalem nog niet voorbij. Sommige groepen vrijheidsstrijders trokken zich terug in het bergland van Judea. Een van die groepen, bestaande uit 960 mannen, vrouwen en kinderen, had zich verschanst op de berg Masada bij de Dode Zee. Na een maandenlange belegering door de Romeinen zagen de joden in dat zij de strijd zouden verliezen. Zij wilden zich niet overgeven aan de Romeinen en pleegden daarom massaal zelfmoord.

In dit hoofdstuk staan zes postzegelopdrachten. Bij iedere opdracht staan een of meerdere postzegels. Ze laten iets zien uit de joodse geschiedenis. Van elke 'postzegelopdracht' zijn zes fragmenten van de bijbehorende postzegel(s) in dit hoofdstuk te vinden, dus totaal 36 fragmenten. Bij elk van deze fragmenten staat een woord. Als je de zes

woorden van de fragmenten van de postzegel(s) die bij de opdracht horen, hebt gevonden, noteer je de woorden. Schrijf tot slot in drie zinnen een korte samenvatting van het tekstgedeelte waarbij de postzegelopdracht hoort. In deze drie zinnen verwerk je de zes woorden van de zes postzegelfragmenten.

OPDRACHT 1 postzegelopdracht

Woorden

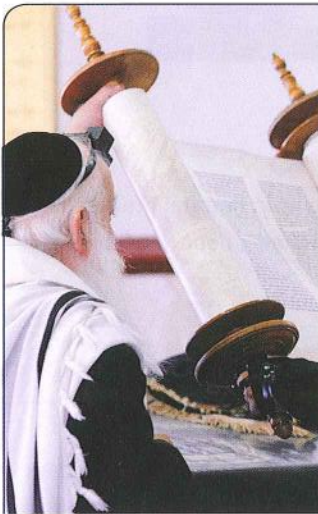

Samenvatting

Een tweede, grote joodse opstand brak uit in het jaar 132, toen keizer Hadrianus van Jeruzalem een Romeinse stad wilde maken. Op de ruïnes van de joodse tempel liet hij een tempel bouwen voor de Romeinse god Jupiter.

De leider van de opstand, Simon bar Kochba, werd door enthousiaste joodse volgelingen als een vrijheidsstrijder, een messias (verlosser) beschouwd. Hij zou het koninkrijk van David herstellen. In het begin had de opstand onder de leiding van Bar Kochba veel succes, maar amper drie jaar later sloegen enkele Romeinse legioenen de opstand bloedig neer. Bijna een miljoen joden verloor het leven en er werden meer dan vijftig joodse steden verwoest. Na afloop van de strijd verbood de Romeinse keizer alle uitingen van de joodse religie. Er werden religieuze boeken verbrand op de Tempelberg en de besnijdenis en de viering van de sabbat werden verboden. Joden mochten niet meer in Jeruzalem komen en een groot deel van de bewoners van Judea werd verdreven naar andere landen. Steeds meer joden woonden vanaf dat moment dus in de *diaspora*.

Een nieuw jodendom

De verwoesting van de tempel en de verdrijving uit Jeruzalem betekende niet het einde van het joodse volk en de joodse religie. Door het wegvallen van de tempel kwam er juist een nieuwe vorm van jodendom tot ontwikkeling. De joodse religieuze bijeenkomsten werden verplaatst naar ruimtes waar mensen samenkwamen om de Tora te bestuderen en te bidden: leerhuizen en synagogen. Behalve dat de samenkomsten in een ander gebouw plaatsvonden, veranderden ze ook inhoudelijk van aard. In de tempel hadden priesters de leiding en was het offeren op een altaar de belangrijkste heilige handeling. In de synagoge was de leiding in handen van Torageleerden, de rabbijnen. Hierbij stond het voorlezen uit de Torarollen en de uitleg ervan centraal.

Christelijke overheersing

Waar de joden ook gingen wonen in het Romeinse rijk, zij bleven overal een minderheid met een leefwijze die afweek van de meerderheid van de bevolking. Dit 'anders-zijn' van de joden maakte hen tot een kwetsbare groep, vooral nadat Constantijn de Grote (Romeins keizer van circa 313 tot 337) was overgegaan tot het christelijk geloof. Christenen werden in zijn rijk voortaan bevoordeeld.

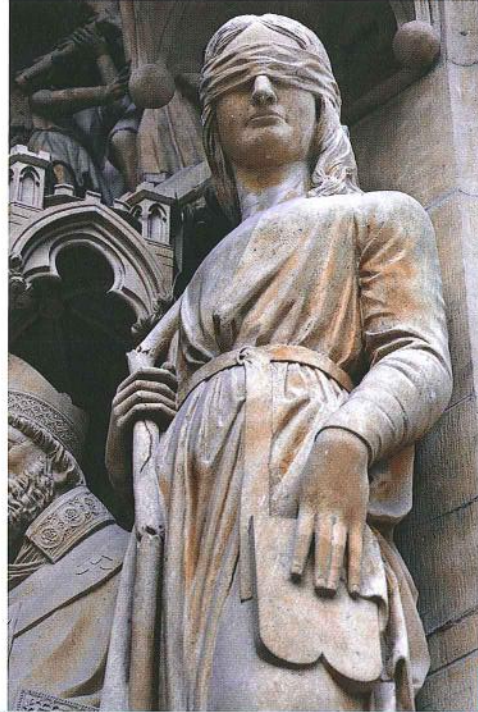
Een van zijn opvolgers, keizer Theodosius I, maakte in het jaar 380 het christendom zelfs tot staatsreligie. Dit besluit betekende dat christenen steeds meer voorrechten kregen ten koste van andere religies, en vooral ten koste van het jodendom. Niet-christelijke religies werden nog wel getolereerd, maar de aanhangers ervan werden geweerd uit alle bestuurlijke functies.

OPDRACHT 2

Bekijk de twee beelden op de volgende bladzijde van vrouwen uit een portaal van de kathedraal in Metz (Frankrijk) en beantwoord de vragen.

A

B

klaagmuur

grondgebied

OPDRACHT 2 **vervolg**

Beeld A

- 1** Wat heeft de vrouw in haar rechterhand en welke symbolische betekenis heeft dit voorwerp?

- 2** Wat heeft de vrouw in haar linkerhand en welke symbolische betekenis heeft dit voorwerp?

- 3** Wat draagt de vrouw op haar hoofd en wat wordt hiermee uitgedrukt?

- 4** Welke gezichtsuitdrukking heeft de vrouw? Beschrijf hoe zij zich blijkbaar voelt.

- 5** Waarvan is de vrouw het symbool?

Beeld B

- 6** Wat heeft de vrouw in haar rechterhand en welke symbolische betekenis heeft dit voorwerp?

- 7** Waarop houdt de vrouw haar linkerhand en welke betekenis heeft dit gebaar?

- 8** Draagt de vrouw een voorwerp op haar hoofd? Wat wordt hiermee uitgedrukt?

- 9** Wat is opvallend aan het gezicht van de vrouw en welke symbolische betekenis heeft dit?

- 10** Waarvan is de vrouw het symbool?

Vervangingsleer

Door de bevoorrechte positie van het christendom als staatsreligie werden de tegenstellingen tussen christenen en joden scherper. Belangrijke christelijke theologen (kerkvaders) verkondigden dat de joden, die op basis van het Oude Testament altijd 'het volk van God' waren genoemd, nu schuldig werden bevonden aan de kruisiging en de dood van Jezus Christus. En omdat ze hem, de zoon van God, hadden vermoord werden ze niet alleen Christusmoordenaars, maar ook Godsmoordenaars genoemd. Als straf voor deze misdaad had God volgens deze theologen het joodse volk vervloekt en moest het zwerven over de aarde. Christenen zagen zichzelf als het 'vervangende of nieuwe volk van God'. Deze anti-joodse redenering werd later de *vervangingsleer* genoemd. Eeuwenlang heeft dit religieuze motief van de vervangingsleer geleid tot discriminatie van en haat en geweld tegen joden.

OPDRACHT 3

postzegelopdracht

Woorden

Samenvatting

OPDRACHT 4

Hierna volgen omschrijvingen van zeven namen die in deze paragraaf zijn genoemd. Schrijf deze zeven namen in de hokjes. De ij bestaat uit twee letters. Bij sommige letters staat een nummer. Noteer die letters bij de nummers in de aangegeven hokjes in de oplossing.

- 1 Belangrijkste stad voor alle joden.

1			17				18					8
---	--	--	----	--	--	--	----	--	--	--	--	---

- 2 Veroveraars en heersers rond het begin van onze jaartelling.

	16			4				11	
--	----	--	--	---	--	--	--	----	--

- 3 Berg waarop joden lang weerstand tegen de vijand boden.

					3		
--	--	--	--	--	---	--	--

- 4 Andere naam voor het land Judea.

15										5	
----	--	--	--	--	--	--	--	--	--	---	--

- 5 Veldheer die de joodse tempel liet verwoesten.

	9				
--	---	--	--	--	--

- 6 Eerste Romeinse keizer die christen werd.

	7					13	10		12		
--	---	--	--	--	--	----	----	--	----	--	--

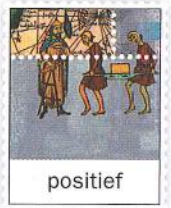
- 7 Romeinse keizer die het christendom tot staatsgodsdienst maakte.

				2	6		14			
--	--	--	--	---	---	--	----	--	--	--

Oplossing

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----

6	11	6	12	13	14	15	16	17	18
---	----	---	----	----	----	----	----	----	----

2 Europees jodendom

De vervangingsleer had tijdens de Middeleeuwen een grote invloed op de positie en het sociale leven van de joden in veel Europese landen. Koningen en keizers namen op basis van deze opvatting allerlei praktische maatregelen die de joden beperkingen oplegden, waardoor ze naar de rand van de samenleving werden gedrongen. In Spanje bijvoorbeeld, werden joden in de 7e eeuw voor de keuze gesteld: óf je bekeert je tot het christendom, óf je wordt verbannen naar een ander land.

In veel landen mochten joden geen grondgebied bezitten. Het was hun ook verboden om zich aan te sluiten bij een *gilde* (beroepsgroep). Deze en andere bepalingen zorgden ervoor dat joden vanaf de middeleeuwen voor hun levensonderhoud vaak in de (geld-)handel terecht kwamen.

Maar er waren ook landen waar de joodse minderheden wel een zekere bescherming hadden van vorsten. In Frankrijk en Duitsland kwamen onder Karel de Grote (768-814) en zijn opvolgers (tot het jaar 1100) juist joodse gemeenschappen tot bloei. Dat leverde de vorsten zelf ook grote voordelen op, omdat veel joden betrokken waren bij de handel met Arabië en Azië.

Joden in islamitisch Spanje

In het jaar 711 werd Spanje door islamitische legers vanuit Noord-Afrika veroverd.

Het islamitische bestuur over Spanje - door de moslims *El-Andalus* genoemd, met als hoofdstad Cordoba - hield zich ruim drie eeuwen staande. De joden hadden onder het islamitische bestuur een grote mate van vrijheid. Allerlei eerder ingevoerde beroepsbepalende maatregelen werden afgeschaft en sommige joden werden zelfs diplomaat of minister. Joodse kunst, literatuur en wetenschap kwamen tot grote bloei in steden als Granada, Cordoba en Toledo. De meest bekende en geniale joodse geleerde uit die tijd was *Maimonides* (1138-1204), geboren in Cordoba en deskundig als arts, Talmoedgeleerde en filosoof. Zijn boeken hebben in heel Europa grote invloed gehad op joden en niet-joden.

Mosliminvloeden zijn nog te zien in deze kathedraal in Cordoba in Spanje, die vroeger een moskee was.

Standbeeld van Maimonides in zijn geboorteplaats Cordoba.

In het midden van de 12e eeuw kwam er een ander islamitisch bewind in Spanje aan de macht en werden er opnieuw synagogen en Talmoedscholen gesloten.

Tegelijkertijd (vanaf het begin van de 12e eeuw) begonnen christelijke vorsten, meestal gesteund door de kerk en met de zegen van de paus, stapje voor stapje vanuit het noorden Spanje te heroveren. In 1492 was de herovering van heel Spanje (de *Reconquista* genoemd) voltooid met de inname van Granada, het laatste islamitische centrum van Spanje. De joden stonden vanaf dat moment opnieuw voor de keus: bekering tot het christendom of vertrekken uit Spanje en later ook uit Portugal. Velen kozen voor het laatste en vestigden zich in andere landen rond de Middellandse Zee (zoals Italië en sommige Noord-Afrikaanse landen) en in delen van Oost-Europa. In totaal vertrokken aan het einde van de 15e eeuw ruim 200.000 joden uit Spanje. Veel Portugese joden vluchtten naar Nederland.

Het economische succes van sommige joden in de handel wekte regelmatig de jaloezie op van plaatselijke leiders en gewone burgers. Er ontstond de gedachte dat joden met hun geldzaken veel verdienden omdat zij in die handel hebzuchtig en onbetrouwbaar waren. Deze achterdochtige houding leidde uiteindelijk tot de volgende bewering: joden proberen de wereld economisch te overheersen. Deze anti-joodse beschuldiging had dus een nieuw motief: een economische motief.

Kruistochten

In november 1095 riep paus Urbanus II de christenen in Europa op om naar Palestina te trekken en dit 'heilige land' van de islamitische overheersers te bevrijden. De reactie in veel landen was enthousiast en massaal. In het begin van het jaar 1096 trok een grote menigte van boeren, arbeiders en soldaten, onder aanvoering van Franse en Duitse ridders, via de dalen van de Rijn en de Donau richting Palestina. De massa had maar één doel: het heilige land en de stad Jeruzalem bevrijden en onder christelijk bestuur brengen.

Onderweg deden er geruchten de ronde dat de joden met de moslims samenwerkten om de christelijke plannen tegen te werken. Dit leidde tot uitbarstingen van haat en geweld tegen joden in plaatsen waar de kruisvaarders langs kwamen. Zo werd bijvoorbeeld in Keulen de synagoge vernield en werden joodse bezittingen geplunderd. In de steden Worms en Mainz werden meer dan duizend joden vermoord. Ook bij latere kruistochten vielen regelmatig veel joodse slachtoffers. In Jeruzalem aangekomen, richtten kruisvaarders een bloedbad aan en werden synagogen waarin joden zich schuilhielden, in brand gestoken.

OPDRACHT 5

postzegelopdracht

Woorden

Samenvatting

Kwaadaardig volksgeloof

In de Middeleeuwen bestonden er bij grote delen van de bevolking allerlei vormen van *volksgeloof* of *bijgeloof*. Zo werden er soms vrouwen verdacht van hekserij, die dan na een 'volksgericht' werden veroordeeld en ter dood gebracht. Ook vreemdelingen of mensen met 'het boze oog' werden vaak als veroorzakers gezien van onverklaarbare zaken in een dorp of stad, zoals sterfte onder het vee, slechte oogsten of epidemieën.

Omdat joden als vreemdelingen werden gezien, waren zij ook slachtoffer van zulk soort uitingen van bijgeloof. Een van de meest kwaadaardige anti-joodse beschuldigingen is die van het *bloedritueel*. Mensen vertelden elkaar dat joden in de aanloop naar hun Pesachfeest een christelijk kind zouden ontvoeren en vermoorden, en het bloed ervan zouden gebruiken voor het bereiden van de matzes.

Een andere beschuldiging uit die tijd was, dat joden naar kerken gingen om daar de gewijde hostie (het lichaam van Christus) te stelen en in stukken te snijden. Zij zouden op die manier, eeuwen na de kruisiging, opnieuw het lichaam van Christus willen vernietigen.

Dit soort bijgelovigheid leidde tot uitbarstingen van haat en geweld tegen joden. In een aantal plaatsen werden joden ertoe gedwongen apart van de christenen te gaan wonen in *getto's* (afgescheiden wijken). Als joden buiten hun getto met christenen omgingen, moesten ze herkenbaar zijn door bijvoorbeeld een speciale jodenhoed te dragen, of door een gele lap op hun kleding aan te brengen.

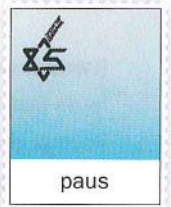
OPDRACHT 6

postzegelopdracht

Woorden

Samenvatting

De pest

In december 1347 vielen in de Italiaanse havenstad Genua de eerste slachtoffers van een dodelijke ziekte, de pest genaamd. Deze ziekte verspreidde zich in korte tijd over bijna heel Europa, waarbij in sommige dorpen en steden vrijwel alle inwoners stierven. Overal brak paniek uit en sommige kerkelijke leiders noemden de pest een straf van God voor de zonden van de mensen.

Niemand kende echter op dat moment nog de werkelijke oorzaak van de ziekte en het was ook nog niet duidelijk op welke manier de pest werd overgedragen. De bijgelovige bevolking zocht naar schuldigen voor wat zij de zwarte dood noemden. Men dacht de zondebokken te hebben gevonden, toen vastgesteld werd dat er bij de joden minder doden vielen dan bij de rest van de bevolking.

Dat dit kwam door de strenge joodse reinheidsvoorschriften, wisten zij niet.

Het gevolg was dat er talloze geweldsuitbarstingen plaatsvonden in heel Europa, met tienduizenden joodse slachtoffers. In de steden Bazel, Frankfurt, Straatsburg en Keulen werd bijna de totale joodse bevolking uitgemoord.

Bloeiend joods leven in Oost-Europa

In Polen, dat in de 16e eeuw samen met Litouwen één staat vormde, mochten de joden een eigen leven leiden, met een grote mate van zelfbestuur op het gebied van godsdienst, onderwijs en rechtspraak.

De meeste joden in Polen en Litouwen kwamen uit Noord-Frankrijk en Duitsland en spraken een eigen joodse taal, het Jiddisch (een mengeling van Duits en Hebreeuws). Binnen enkele generaties was het Jiddisch de omgangstaal geworden van de joden in Midden- en Oost-Europa. In Polen en Litouwen ontstonden hogescholen voor Talmoedstudie en er werden eigen drukkerijen opgericht voor Hebreeuwse en Jiddische boeken.

Er ontstond ook een bijzondere joodse stroming: *het chassidisme*. In het chassidisme werd veel aandacht geschonken aan een leven van eenvoud en gebed, met nadruk op het religieus gevoel. Veel joden voelden zich hierbij veel beter thuis dan bij geleerde rabbijnse discussies over de Tora en de Talmoed.

Een uiterlijk kenmerk van het chassidisme is dat er veel gedanst en muziek gemaakt wordt.

In de tweede helft van de 17e eeuw kregen de joden ook in Polen weer last van discriminatie en vervolgingen. De oude kwaadsprekerij van het 'bloedritueel' dook regelmatig weer op en de Poolse katholieke kerk beschuldigde de joden van 'verraders en moordenaars van Christus'. Ook riep het economisch succes de jaloezie op van de agrarische plattelandsbevolking, die maatregelen eiste tegen de joden. De bloeiperiode liep ten einde.

OPDRACHT 7

In het chassidische jodendom is het vertellen van verhalen een belangrijk kenmerk. Chassidische verhalen zijn vaak gekoppeld aan legendarische rabbijnen, vertellers en wonderdoeners. Baäl Sjem Tov (1698-1760, letterlijk: de heer van de goede naam) was zo iemand. Hij verbond oude wijsheden uit de Tora en de Talmoed met gebeurtenissen uit het dagelijkse leven en was voor velen een inspirerend voorbeeld, die hen dichter bij God bracht. Verhalen vertellen is nog altijd een manier om (jonge) mensen levenslessen te leren. Hieronder staan vier voorbeelden van zulke 'leerverhalen'. Lees ze en noteer bij elk verhaal welke zin volgens jou het beste de betekenis ervan weergeeft. Je moet eerst kiezen uit een van de blokken A t/m D, daarna kies je een van de vier zinnen.

Koetsier

Betekenis: letter _____ zin _____

Een rabbijn kreeg een nieuwe koetsier. Om aan het paard en de wagen te wennen gingen ze samen een eindje rijden. Toen het paard in de ogen van de koetsier niet snel genoeg liep, pakte hij z'n zweep en gaf het dier een tik. De rabbijn reageerde verontwaardigd: 'Je hoeft het paard niet te slaan! Je hoeft hem zelfs niet uit te schelden, als je maar weet hoe je hem aan moet spreken!'

Groei

Betekenis: letter _____ zin _____

Een jongere moet je niet de hele tijd in de gaten houden om te kijken of hij al volwassen aan het worden is. Je gaat toch ook niet onophoudelijk naar een boompje kijken of het groeit en hoeveel het al gegroeid is? Dat heeft geen zin want je ziet het toch niet groeien. Maar wanneer je de boom steeds verzorgt, snoeit en beschermt tegen onge-dierte, dan zul je op een zeker moment merken dat het boompje een boom geworden is. Zo is het ook met jongeren. Je hoeft alleen maar de slechte invloeden van hen weg te houden en hun de goede dingen te leren. Het volwassen worden komt dan vanzelf.

Slaan

Betekenis: letter _____ zin _____

Een rabbijn vertelde: Ik was eens met mijn leermeester rabbi David in een stad die we beiden niet kenden. We liepen daar op straat en opeens kwam er een vrouw op rabbi David af en begon hem te slaan. Ze dacht namelijk dat rabbi David haar man was die haar een paar jaar geleden in de steek had gelaten. Na enkele ogenblikken was het misverstand opgehelderd en brak de vrouw in tranen uit. Ze was helemaal overstuur. 'Wees kalm,' zei rabbi David tegen haar, 'je hebt immers niet mij, maar je man geslagen.' En hij voegde er aan toe: 'Hoe vaak zijn we niet kwaad op iemand, omdat we in hem een ander zien, dan hij in werkelijkheid is?'

Wachten

Betekenis: letter _____ zin _____

Op Grote Verzoendag waren alle Joden van het dorp in de synagoge bij elkaar. Ze wachtten op de rabbi, want zonder hem kon de dienst niet beginnen. Men wachtte en wachtte, maar de rabbi kwam niet. Een van de aanwezige vrouwen dacht: 'Het kan nog wel even duren, voor het begint. Ik heb me zo gehaast en mijn kind is alleen thuis. Ik ga nog snel even kijken of het niet wakker geworden is.' Ze liep vlug naar huis en luisterde aan de deur. Ze hoorde niets. Zachtjes duwde ze de deur open en keek naar binnen: daar stond de rabbi met het slapende kind op zijn arm. Toen hij op weg was naar de synagoge, had hij het kind horen huilen. Hij was naar binnen gegaan, had het kind getroost en het wat voorgezongen tot het in slaap was gevallen.

A

- 1 Een mens is vaak anders dan je op het eerste gezicht denkt.
- 2 In verwarrende situaties is 'rustig blijven' meestal het juiste advies.
- 3 In vreemde streken overkomen je de wonderlijkste zaken.
- 4 Vergissen is menselijk.

B

- 1 Een mens lijkt in veel opzichten op een boom.
- 2 Geef jongeren de tijd en de mogelijkheden om volwassen te worden.
- 3 Ouderen moeten jongeren zo snel mogelijk opvoeden en begeleiden tot volwassenheid.
- 4 Wees niet bezorgd. Uiteindelijk komt alles goed.

C

- 1 Joodse feestdagen zijn niet belangrijk.
- 2 Mensen helpen is belangrijker dan voldoen aan allerlei godsdienstige verplichtingen.
- 3 Vrouwen zijn verantwoordelijk voor de opvoeding van kinderen.
- 4 Zeker een voorganger dient op tijd te komen.

D

- 1 Als je iemand kent, hoef je geen geweld te gebruiken om iets van hem gedaan te krijgen.
- 2 Een dier moet wennen aan nieuwe meesters.
- 3 Het slaan van dieren is een vorm van dierenmishandeling.
- 4 Het valt niet mee om in een nieuw beroep je draai te vinden.

OPDRACHT 8**postzegelopdracht**

Woorden

Samenvatting

3 Joden in Nederland

Vanuit Spanje en Portugal waren in de 15e eeuw veel joden naar West-Europa gevlucht, onder andere naar Antwerpen en later ook naar Amsterdam. Een voordeel van de komst van de Spaans-Portugese joden naar ons land was, dat zij geld meebrachten en dat ze ervaring hadden in de internationale handel. Zij gingen dan ook een belangrijke rol vervullen in de economie.

Deze Spaans-Portugese joden werden 'sefardische' joden genoemd, omdat *Sefarad* de Hebreeuwse benaming was voor het Iberische schiereiland. De grote synagoge in Amsterdam is door sefardische joden gebouwd en heet nog altijd de Portugees-joodse synagoge. Een bekende sefardische jood uit Amsterdam is *Spinoza*. De familie d'Espinoza kwam oorspronkelijk uit Portugal en vestigde zich rond 1600 in Amsterdam, waar ze een handelsonderneming oprichtten.

Jeruzalem

bloedritueel

bescherming

Spinoza-beeld tegenover de Stopera in Amsterdam. Op de zijkant staan de naam van de filosoof en het citaat: 'Het doel van de staat is de vrijheid'.

In 1632 werd *Baruch de Spinoza* geboren, die zich vanaf zijn twintigste levensjaar intensief bezighield met het bestuderen van filosofische en theologische werken. Vanwege zijn kritische uitleg van de Tenach (en van de Bijbel) is hij op 22-jarige leeftijd uit de synagoge gezet en nam hij afscheid van het joodse geloof. Al eeuwenlang is hij de bekendste Nederlandse filosoof, en hij is onder andere van grote betekenis geweest voor de wetenschappelijke bestudering van de Bijbel.

Door de vervolgingen in Oost-Europa aan het eind van de 17e eeuw kwamen er vanuit Duitsland, Polen en Litouwen opnieuw joodse vluchtelingen naar Nederland. Zij werden meestal 'askenazische' joden genoemd, omdat Askenaz de Hebreeuwse aanduiding is voor Midden-Europa. Veel joden kozen Nederland als toevluchthaven, omdat hier de situatie in het algemeen beter was dan in andere Europese landen. Ons land stond in die tijd bekend om zijn relatieve verdraagzaamheid. Joden waren weliswaar niet helemaal gelijk aan andere burgers, maar ze hoefden in ons land niet in getto's te wonen. Ze mochten naar synagogen gaan en hadden vrijheid van godsdienst.

Veel joden in Nederland beschouwden Amsterdam als 'dé stad', en noemden het met een Jiddisch woord: Mokum (de stad). Sommigen gaven Amsterdam zelfs de bijnaam: het Hollandse Jeruzalem. De joodse gemeenten in Nederland waren uitstekend georganiseerd, beschikten over verschillende synagogen en deden veel aan sociale zorg en onderwijs. De komst van de joodse immigranten was voor de Nederlandse economie positief. Ze handelden vooral in diamanten, zijde, sulker en tabak. Sommige joodse families richtten banken op of zaten in het bestuur van grote handelsondernemingen.

OPDRACHT 9

postzegelopdracht

Woorden

Samenvatting

geldhandel

OPDRACHT 10

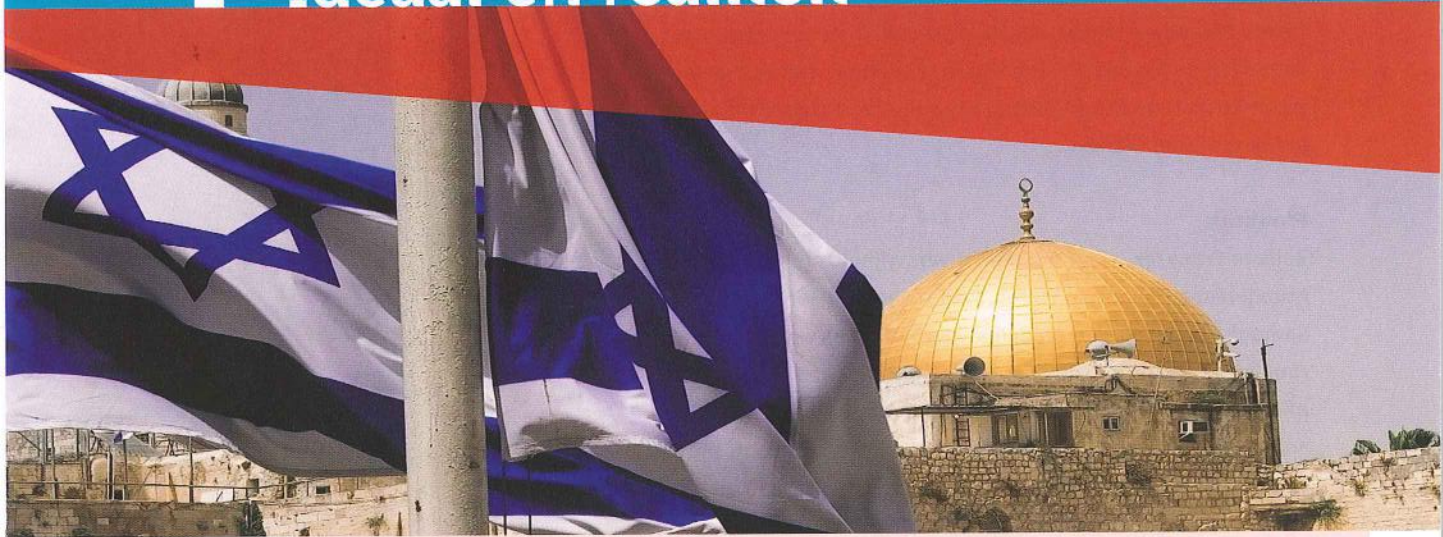
Je ziet hier vijftien Jiddische woorden die af en toe nog voorkomen in de Nederlandse taal als een soort 'geheimtaal' (Bargoens genoemd). Rechts staan de Nederlandse 'vertalingen' door elkaar. Vul de betekenis in achter de Jiddische woorden.

1 bajes _____	9 mazzel _____
2 gannef _____	10 mesjogge _____
3 gappen _____	11 mokum _____
4 gein _____	12 ponem/porum _____
5 goochem _____	13 sof _____
6 jajem _____	14 tof _____
7 kapsones _____	15 toges/tokus _____
8 kinnesinne _____	

In te vullen woorden
verbeelding
stelen
stad
slim
slecht
plezier
jenever
jaloerie
goed
gezicht
gevangenis
geluk
gek
dief
achterwerk

4

Ideaal en realiteit

De vlag van Israël bij de klagmuur. Het doek stelt een gebedsmantel voor. Daarop is een davidster afgebeeld.

1

Burgerrechten en antisemitisme

De Franse Revolutie betekende een keerpunt in de wereldgeschiedenis, ook voor de positie van de joden in veel landen. In de *Verklaring van de Rechten van de Mens en van de Burger*, gepubliceerd in Frankrijk in 1789, werd wettelijk vastgelegd dat alle burgers van Frankrijk dezelfde rechten hadden.

Vanaf die tijd kregen de joden dezelfde rechten als niet-joodse burgers, zoals bijvoorbeeld de vrijheid van godsdienst. Andere Europese landen namen later deze burgerrechten over en hiermee begon de emancipatie van de joden in Europa. Deze gelijkschakeling leidde niet direct tot enorme maatschappelijke veranderingen. In de ogen van de wetgever waren joden dan wel gelijk aan andere burgers, maar in de praktijk bleven ze tweederangs burgers. Veel joden bleven arm en leefden als een aparte groep in de samenleving.

Slechts een kleine elite van welgestelde joden zag wel kans om van de nieuwe vrijheid te profiteren. In Frankrijk bijvoorbeeld kregen joden toegang tot scholen en universiteiten. Door deze mogelijkheid waren er joden die bijvoorbeeld jurist, arts, apotheker of wetenschapper werden. Anderen werden officier in het leger of kregen een hoge bestuursfunctie in de politiek. De keerzijde van dit maatschappelijke succes van joden was echter dat het onder de bevolking vaak tot afgunst leidde.

Antisemitisme

In de 19e eeuw stelden onderzoekers een nieuwe theorie op over de verschillen tussen mensen. Zij gebruikten het begrip 'ras' om verschillen in huidskleur, lichaamsbouw en lengte te kunnen verklaren. Zij stelden dat er drie hoofdrassen waren: het blanke, het gele en het zwarte ras. Van deze drie was het blanke ras hoogwaardiger, mooier en beter dan de andere. Joden behoorden volgens deze *rassentheorie* tot het minderwaardige 'semitische ras'.

Mensen die deze theorie aanhingen, vonden dat joden zich niet mochten vermengen met andere rassen en volken. Zij noemden zichzelf *antisemieten* en riepen in kranten en boeken op het 'minderwaardige joodse ras als ongedierte uit te roeien, om zodoende de Europese beschaving te redden'. Naast religieuze en economische motieven, was er nu ook een *racistisch motief* om joden te discrimineren.

Frankrijk

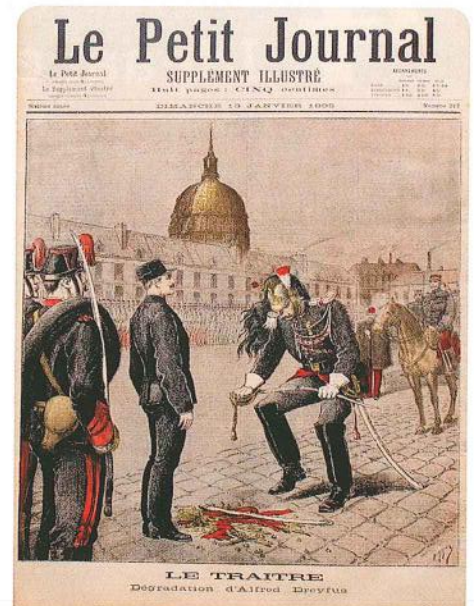
Zelfs in Frankrijk, waar de ideeën van vrijheid, gelijkheid en broederschap ontstaan waren, kwam veel antisemitisme in de samenleving voor. Een duidelijk voorbeeld hiervan was de affaire rond kapitein Alfred Dreyfus. Deze Franse officier van joodse afkomst werd eind 19e eeuw ten onrechte beschuldigd van spionage voor Duitsland. In veel kranten verschenen er antisemitische artikelen. Een journalist schreef: 'Dat Dreyfus tot verraad in staat is, concludeer ik uit zijn joodse ras'.

Tijdens het proces kon niet worden bewezen dat Dreyfus schuldig was, maar toch werd hij tot levenslange gevangenisstraf veroordeeld. De beroemde Franse schrijver Emile Zola nam het voor Dreyfus op. Hij schreef in de krant een open brief aan de Franse president, met als titel *J'accuse* (ik beschuldig). Er volgde een nieuw proces en in 1899 kreeg Dreyfus eerherstel en werd hij bevorderd tot majoor. Door dit eerherstel nam het antisemitisme in Frankrijk echter niet af, maar juist weer toe.

Rusland

In Rusland was er al vanaf de Middeleeuwen een grote joodse gemeenschap. Veel joden waren namelijk voor de vervolgingen in West-Europa naar Polen en Rusland gevlucht. Maar ook hier kregen zij te maken met het anti-joodse beleid van koningen en tsaren. In Rusland werden ze zelfs verplicht om in het westen van het land te gaan wonen (het zogenaamde 'vestigingsgebied'). Alleen met speciale toestemming van de tsaar mochten ze in de rest van Rusland wonen.

Toen tsaar Alexander II in 1881 werd vermoord, beschuldigden de regering en de Russisch-orthodoxe kerk de joden ervan dat ze de aanslag hadden gepleegd. Uit woede hierover werden in tientallen steden joodse huizen en synagogen verwoest. Veel mannen, vrouwen en kinderen raakten gewond of werden gedood. Tussen 1881 en 1914 zijn vanwege deze voortdurende *pogroms* een paar miljoen joden uit Rusland gevlucht. Zij vestigden zich in West-Europa, Palestina en Amerika. Ook in andere landen van Oost-Europa hadden joodse gemeenschappen te lijden onder reeksen pogroms. In deze tijd spelen in verschillende landen naast religieuze motieven steeds vaker *etnische motieven* een rol: de haat richt zich tegen het joodse volk als zodanig.

Degradatie van Alfred Dreyfus in 1895. De officiersversierselen zijn van zijn uniform gescheurd en zijn sabel wordt door midden gebroken.

Verscheurde Torarollen na een pogrom. Rusland, 1881.

Het Russische woord pogrom, dat verwoesting betekent, werd vanaf eind 19e eeuw een bekend woord voor gewelddadige aanvallen op joodse gemeenschappen.

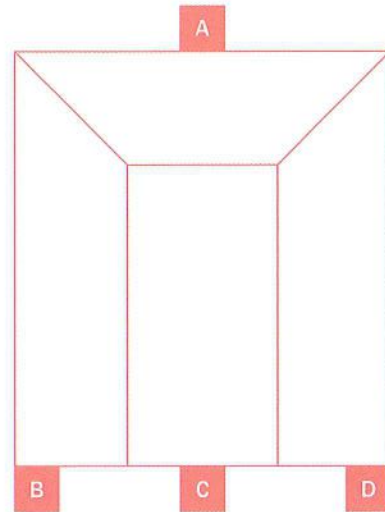
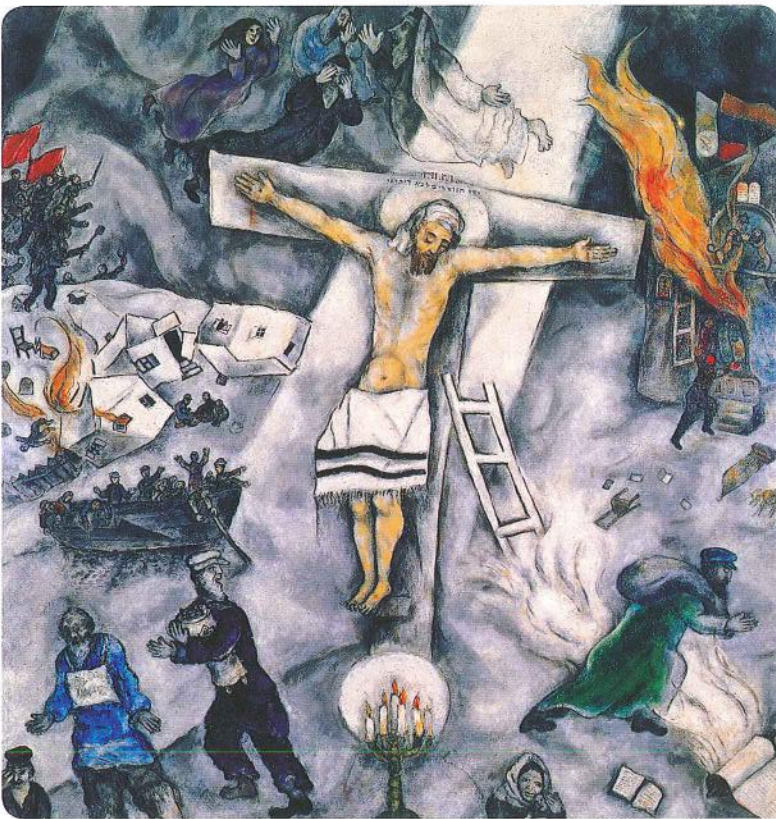
OPDRACHT 1

Bekijk het schilderij *De witte kruisiging* van Marc Chagall en beantwoord de volgende vragen.

- a** Ernaast is het schilderij schematisch in vier vakken verdeeld. Eronder staat een lijst met zestien omschrijvingen van afbeeldingen op het schilderij. Bekijk het schilderij nogmaals en schrijf het nummer van de omschrijving in het juiste vak: A, B, C of D.

Voorbeeld

Chagall heeft vier personen afgebeeld die in de lucht zweven. Zij stellen Abraham, Isaak en Jakob voor, de stamvaders van het joodse volk. De vrouw die daarnaast is afgebeeld, is Rachel, de vrouw van Jakob, die treurt om alle mensen die gedood worden. Deze vier personen worden genoemd bij omschrijving 1. Het cijfer 1 vul je dus in vak A in. Plaats zelf de andere omschrijvingen.

De Russisch-joodse schilder Marc Chagall heeft veel schilderijen gemaakt over de godsdienst en de geschiedenis van het joodse volk. In dit schilderij, *De witte kruisiging*, heeft hij de jodenvervolgingen in Rusland en Duitsland uitgebeeld.

Omschrijvingen

- 1 De aartsvaders Abraham, Isaak en Jakob en de klagende Rachel.
- 2 Een wegvluchtende jood.
- 3 Oprukkende Russische revolutionairen met rode vlag.
- 4 Nazi's.
- 5 Een brandende synagoge.
- 6 Een wegvluchtende man met een Torarol.
- 7 Een brandende chanoeka-kandelaar.
- 8 Een moeder met kind.
- 9 Een boot met vluchtelingen.
- 10 Een Russisch dorp dat in brand staat.
- 11 Een ladder.
- 12 Een gebedsmantel.
- 13 Jezus aan het kruis.
- 14 Een Hebreeuwse tekst.
- 15 Een witte lichtbundel uit de hemel.
- 16 Een weggesmeten Torarol.

b Welke joodse symbolen en voorwerpen herken je op het schilderij?

c Wat is er bijzonder aan de manier waarop Jezus aan het kruis wordt afgebeeld?

d Welke boodschap zou Chagall aan de kijker willen overbrengen?

Zionisme

Joden hebben tijdens het leven in de diaspora altijd het verlangen gehad om ooit terug te keren naar het land Palestina en de stad Jeruzalem. Elk jaar als ze Pesach vierden, klonken tijdens de sedermaaltijd de woorden: 'Dit jaar vieren we het nog hier, volgend jaar in Jeruzalem'.

In de 19e eeuw werd door het toenemende antisemitisme dit verlangen alleen maar groter. Dit streven wordt *zionisme* genoemd. De naam Zion is een ander woord voor Jeruzalem. De grote leider van het zionisme werd de Oostenrijkse journalist Theodor Herzl.

Hij was als journalist in Parijs aanwezig bij het Dreyfus-proces. Het geroep van de massa mensen in de straten van Parijs die 'Dood, dood aan de joden!' riepen, maakte diepe indruk op hem. Volgens Herzl was het stichten van een eigen joodse staat, waar joden veilig zouden kunnen leven, de enige manier om aan deze jodenhaat te ontsnappen. Vanaf die tijd ging hij zich daar samen met andere joden voor inzetten.

De meeste joden reageerden enthousiast op de plannen om een joodse staat te stichten. Maar waar moest die joodse staat komen?

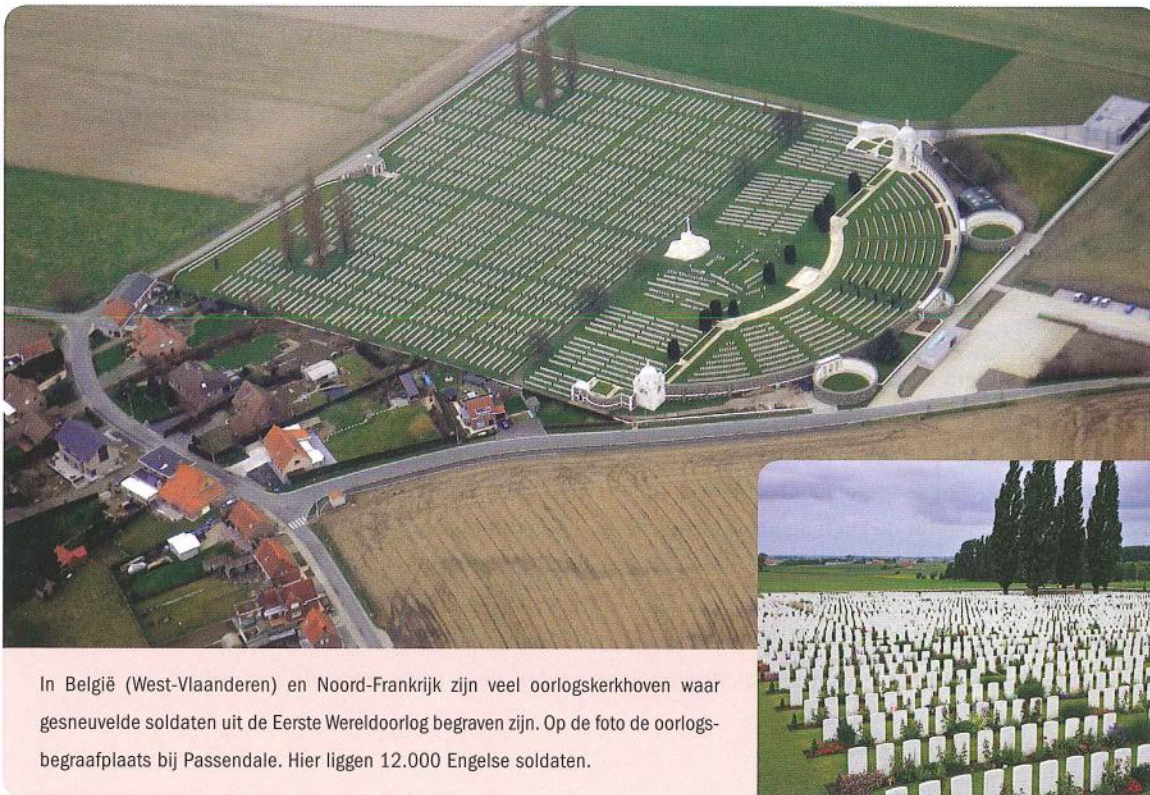
Theodor Herzl

Er werden verschillende gebieden in de wereld als mogelijkheid genoemd, zoals in Oeganda en in Argentinië. Uiteindelijk viel de keus toch op Palestina. Daar kwamen de joden immers oorspronkelijk vandaan, voordat ze uit hun land verdreven werden.

In Palestina woonden eind negentiende eeuw voornamelijk Arabieren en een handjevol joden. Daarna verhuisden steeds meer joden vanwege de pogroms in Oost-Europese landen en vanwege het opkomend antisemitisme naar Palestina en kochten daar grond van de Arabieren. Ze bouwden er kibboetsiem (coöperatieve landbouwbedrijven) en leefden, woonden en werkten daar als joodse gemeenschap samen. Veel joden wilden dat daar een joodse staat gesticht zou worden. Na de dood van Herzl in 1904 werkten anderen verder aan de stichting van die staat.

2 De eeuw van de holocaust

In 1918 werd het verdrag van Versailles getekend. Daarmee kwam er een einde aan de Eerste Wereldoorlog. Het was een vreselijke oorlog geweest waarbij miljoenen jonge mannen in de loopgraven waren gesneuveld en honderdduizenden anderen gehandicapt waren geraakt. Duitsland en Oostenrijk hadden de oorlog tegen Engeland, Frankrijk en Rusland verloren. Zij kregen daarom de schuld en moesten miljarden betalen om de oorlogsschade te vergoeden. De politieke situatie in Duitsland na de oorlog was erg instabiel. De frustratie onder de Duitse bevolking en onder de teruggekeerde frontsoldaten over de nederlaag en het vergoeden van de oorlogsschade was groot. De Duitse generaals gaven de schuld voor de nederlaag aan de socialisten en communisten, maar vooral aan de joden. De Duitse bevolking ging daarin mee.

In België (West-Vlaanderen) en Noord-Frankrijk zijn veel oorlogskerkhoven waar gesneuvelde soldaten uit de Eerste Wereldoorlog begraven zijn. Op de foto de oorlogsbegraafplaats bij Passendale. Hier liggen 12.000 Engelse soldaten.

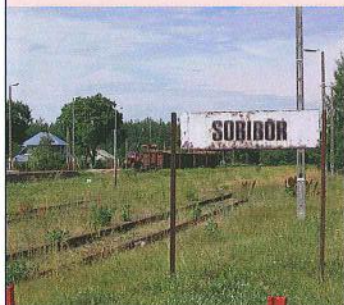
In de loop van de jaren '20 verslechterde de economische en politieke situatie in heel Europa, en dus ook in Duitsland, waardoor de roep om een sterke leider luider werd. Velen zagen in Adolf Hitler de man die aan alle problemen een einde kon maken en die hen de smadelijke nederlaag in de Eerste Wereldoorlog kon doen vergeten.

In 1933 werd hij tot rijkskanselier van Duitsland gekozen. Zijn nazi-partij (NSDAP: Nationaal-socialistische Duitse Arbeiderspartij) werd de grootste partij van Duitsland. Hitler had zijn racistische ideeën al enkele jaren eerder in zijn boek *Mein Kampf* (Mijn Strijd) uitvoerig beschreven. Ze vormden de basis van de leer van de nazi's.

Toen het parlamentsgebouw (de Rijksdag) in 1933 in vlammen opging, greep Hitler zijn kans en riep hij de noodtoestand uit. Daarmee kon hij zonder toestemming van het parlement allerlei besluiten nemen. Al snel schafte hij de democratie af. Politieke tegenstanders verdwenen naar concentratiekampen.

Boven : gevangenenkamp Dachau, bij München (Duitsland).

Concentratiekampen

Met het begrip **concentratiekamp** worden verschillende soorten kampen aangeduid waar mensen door Duitsers vlak vóór en in de Tweede Wereldoorlog onder dwang naar weggevoerd werden.

Er waren:

- **Werkkampen** voor politieke gevangenen zoals Vught, Sachsenhausen, Dachau en Buchenwald. Gevangenen moesten daar zware dwangarbeid verrichten.

De zwaarste werkkampen waren de 'Nacht und Nebelkampen' zoals Natzweiler, Gross-Rosen en Mauthausen, waar de gevangenen moesten werken in steengroeves. Velen stierven aan de gevolgen van uitputting, ondervoeding, ziekte en marteling. De gemiddelde levensduur in zo'n kamp was twee tot drie maanden.

- **Verzamel- en doorgangskampen** zoals Amersfoort en Westerbork waren bedoeld om mensen te verzamelen en te sorteren om ze daarna door te sturen naar grotere werkkampen en vernietigingskampen.
- **Vernietigingskampen** werden door de Duitsers vooral in Polen gebouwd met als doel om daar joden, zigeuners en homoseksuelen te vernietigen. Auschwitz, Bergen-Belsen, Majdanek, Sobibor en Treblinka zijn de bekendste vernietigingskampen.

Elke vorm van anders denken werd de kop ingedrukt. Zo werden bijvoorbeeld in Berlijn door de nazi's massa's 'on-Duitse' boeken verbrand, waaronder veel boeken van joodse schrijvers. Ook nam Hitler al snel anti-joodse maatregelen. Het nazi-geweld tegen de joden ging veel verder dan de anti-joodse kerkelijke bepalingen van vroeger. Hitlers ideeën over het verwijderen van joden uit de Duitse samenleving werden nu *systematisch* in praktijk gebracht. Joden in Duitsland kregen daardoor steeds meer te maken met discriminatie en geweld. In 1935 werden de Neurenberger Rassenwetten ingevoerd, die de joden hun burgerrechten ontnamen. Ze mochten bijvoorbeeld niet meer stemmen. Ook mochten ze niet meer trouwen met mensen van 'Duits of verwant bloed'. Andere voorbeelden zie je in de volgende opdracht.

De boekverbranding door nazi's op de Opernplatz in Berlijn in 1933 wordt vaak in verband gebracht met de uitspraak van de joodse schrijver Heinrich Heine: 'Wie boeken verbrandt, zal uiteindelijk ook mensen verbranden'.

OPDRACHT 2

a De Duitse overheid onder Hitler nam dus steeds meer anti-joodse maatregelen, waardoor de bewegingsvrijheid van joden werd beperkt en hun dagelijkse leven steeds zwaarder werd. Hieronder staan vijftien beperkingen van hun rechten. Schrijf het nummer van de beperking bij één of meer van de volgende vier categorieën:

- A** Vrije tijd _____
- B** Gezinsleven _____
- C** Beroep _____
- D** Openbaar leven _____

Vijftien beperkingen voor joden tussen 1933 en 1940

- 1 Joodse onderwijzers mogen niet meer op staatsscholen werken.
- 2 Joodse advocaten mogen hun beroep niet uitoefenen.
- 3 Joden moeten hun grammofoonplaten inleveren.
- 4 Huwelijken tussen joden en niet-joden worden ongeldig verklaard.
- 5 Joodse straatnaambordjes worden verwijderd.
- 6 Joden mogen na 8 uur 's avonds niet meer buiten komen.
- 7 Joden moeten hun fietsen inleveren.
- 8 Joden mogen alleen op speciale banken in het park zitten.
- 9 Joodse kinderen mogen niet met niet-joodse kinderen spelen.
- 10 Joden mogen geen lid meer zijn van sportverenigingen.
- 11 Bezoek aan bioscopen, theaters en concerten is voor joden verboden.
- 12 Joden mogen hun levensmiddelen alleen tussen 4 en 5 uur 's middags kopen.
- 13 Joden mogen niet meer naar niet-joodse scholen gaan.
- 14 Joden verliezen hun Duitse nationaliteit.
- 15 Joden kunnen uit hun woning verjaagd worden zonder reden of waarschuwing.

b Welke van deze vijftien beperkingen zouden voor iemand van jouw leeftijd de grootste gevolgen hebben? Noem er drie. Schrijf erachter wat deze beperkingen concreet voor jou zouden betekenen.

Nr. Concrete gevolgen

_____	_____
_____	_____
_____	_____

In de nacht van 9 op 10 november 1938 kwam het tot een escalatie. Nazi's staken in heel Duitsland honderden synagogen in brand. Joodse winkels en huizen werden geplunderd en verwoest. Er werden zoveel ruiten gebroken en er lag in de Duitse steden zoveel glas op straat, dat men later deze nacht de *Kristallnacht* is gaan noemen. Het was het begin van een systematische poging om het joodse volk uit te roeien. Veel joden probeerden te vluchten naar andere Europese landen of naar Amerika, maar werden vaak niet als asielzoeker toegelaten.

De Duitsers vielen in 1939 Polen binnen. Dat was het begin van de Tweede Wereldoorlog. Een jaar later bezetten de Duitsers ook andere Europese landen, waaronder Nederland.

De dag na Kristallnacht.

In het begin van de oorlog werden joden in de bezette landen nog ongemoeid gelaten, maar dat veranderde snel. In januari 1942 besloten enkele kopstukken van de nazipartij op de Wannseeconferentie in Berlijn om alle joden uit de bezette landen naar concentratiekampen af te voeren en te vernietigen.

Op planmatige wijze werden ze uit hun huizen gehaald en naar concentratiekampen vervoerd. Daar werden ze vaak al kort na aankomst vermoord en verbrand.

Na het bevrijdingsjaar 1945 zou blijken dat deze massavernietiging het leven gekost heeft aan zo'n zes miljoen Europese joden. Dat is ongeveer een derde van de omvang van het hele joodse volk aan het begin van de oorlog. In vrijwel alle door Duitsland bezette landen is de meerderheid van de joodse bevolking vermoord.

Later vroegen veel mensen zich af hoe deze volkerenmoord, als het ware voor de ogen van heel de wereld, heeft kunnen gebeuren. Een eenvoudig antwoord is er niet. Dat blijkt ook uit de volgende reacties:

'Er gaan de meest gruwelijke verhalen. De kinderen en allen die niet in aanmerking komen om te werken, zouden vergast zijn. Het is niet mogelijk aan zulk een gruwel te geloven', schreef Abel Herzberg in zijn dagboek in november 1944.

Een correspondent van de Times schreef in 1945 over de bij de bevrijding ontdekte vernietigingskampen: 'Het is thans mijn plicht iets te schrijven dat het voorstellingsvermogen van de mensheid te boven gaat'.

In 1942 reisde een koerier in opdracht van enkele joodse leiders uit het getto van Warschau naar Engeland en vervolgens naar de VS om te vertellen wat hij gehoord had. 'Hitler en zijn ondergeschikten hebben maar één doel: de totale vernietiging van de joden,' zei hij. Een rechter in Washington zei toen tegen hem: 'Ik zeg niet dat u liegt, maar ik kan het niet geloven'.

'Toen ik in december 1943 de Nederlandse premier Gerbrandy in Londen enkele recente, uit Genève binnengekomen rapporten over de stelselmatige vernietiging van joden overhandigde, zag ik aan zijn diep ontstelde reactie dat de premier tot op dat moment de berichten over de massamoord op miljoenen joden niet voor waar had gehouden. Hij had het niet kunnen geloven.' (prof. Lou de Jong)

Stolpersteine is een project van de Duitse kunstenaar Gunter Demnig (1947, Berlijn). Hij brengt gedenktekens aan op het trottoir voor de huizen van mensen die door de nazi's zijn weggevoerd, vermoord of tot zelfmoord zijn gedreven.

Deze Stolpersteine ('struikelstenen') herinneren de voorbijganger aan leden van al die vervolgte groepen in de Tweede Wereldoorlog, zoals joden, Sinti en Roma, politieke gevangenen, homoseksuelen en Jehova's getuigen.

De kunstenaar noemt ze Stolpersteine omdat je erover struikelt met je hoofd en je hart, en omdat je je moet buigen om de tekst te kunnen lezen. Op de stenen zijn in een messing plaatje de naam, geboortedatum, deportatiedatum en plaats en datum van overlijden gestanst. Het project Stolpersteine loopt sinds het jaar 1994. Tot november 2013 waren er al 44.000 Stolpersteine geplaatst. De hier afgebeelde Stolperstein ligt in Gouda.

Anne Frank is een joods meisje dat in de Tweede Wereldoorlog met haar ouders ondergedoken was in het achterhuis van het kantoor van haar vader aan de Prinsengracht in Amsterdam. Daar heeft zij een dagboek bijgehouden van alles wat zij daar meemaakte en waar zij over nadacht. In 1944 deden de Duitsers een inval in het pand. Alle bewoners werden weggevoerd naar het doorgangskamp Westerbork. Vandaar werden ze weggevoerd naar andere concentratiekampen. Anne Frank is in het concentratiekamp Bergen-Belsen met haar zus en moeder in 1945 gestorven. Alleen de vader van Anne, Otto Frank, heeft de oorlog overleefd. Hij heeft Annes dagboek na de oorlog uitgegeven. Het dagboek van Anne Frank is in veel talen vertaald en een van de meest gelezen boeken ter wereld.

OPDRACHT 3

Willem Wilmink (1936 - 2003) was een Nederlandse schrijver en dichter. De Tweede Wereldoorlog en de jodenvervolgning hadden een diepe indruk op hem gemaakt. Hij schreef een aangrijpend gedicht over één van de slachtoffers van de holocaust: Ben Ali Libi, de goochelaar. Ben Ali Libi (1895 - 1943) heette eigenlijk Michel Velleman en was voor de Tweede Wereldoorlog een bekende goochelaar en illusionist. Hij trok overal veel publiek. Hij is tijdens de oorlog in het concentratiekamp Sobibor vermoord.

De moord op zes miljoen joden wordt wel met de term *holocaust* aangeduid. Dit woord komt uit het oud-Grieks en betekent letterlijk *brandoffer*. De joden zelf noemen het meestal *sjoa*. Dit Hebreeuwse woord betekent *vernietiging*.

Ben Ali Libi

1 Op een lijst van artiesten, in de oorlog vermoord,
staat een naam waarvan ik nog nooit had gehoord,
dus keek ik er met verwondering naar:
Ben Ali Libi, Goochelaar.

5 Met een lach en een smoes en een goocheldoos
en een alibi dat-ie zorgvuldig koos,
scharrelde hij de kost bij elkaar:
Ben Ali Libi, de goochelaar.

Toen vonden de vrienden van Weduwe Rost*
10 dat Nederland nodig moest worden verlost
van het wereldwijde joods-bolsjewistisch gevaar. **
Ze bedoelden natuurlijk die goochelaar.

Wie zo dikwijls een duif of een bloem had verstoppt,
kon zichzelf niet verstoppen, toen er hard werd geklopt.

15 Er stond al een overvalwagen klaar
voor Ben Ali Libi, de goochelaar.

In 't concentratiekamp heeft hij misschien
zijn aardigste trucs nog wel eens laten zien
met een lach en een smoes, een misleidend gebaar,
20 Ben Ali Libi, de goochelaar.

En altijd als ik een schreeuwer zie
met een alternatief voor de democratie,
denk ik: jouw paradijs, hoeveel ruimte is daar
voor Ben Ali Libi, de goochelaar

25 voor Ben Ali Libi, de kleine schlemiel? ***
hij ruste in vrede, God hebbe zijn ziel

* Rost van Tonningen was een beruchte NSB-er.
** bolsjewisme is een ander woord voor communisme.
*** schlemiel is een Jiddisch woord en betekent: slungel, kluns, sul, ongeluksvogel, stakker.

OPDRACHT 3 **vervolg**

1 Waarom heeft Willem Wilmink (de dichter) Ben Ali Libi als onderwerp van zijn gedicht gekozen? (regels 1 tot en met 4)

2 Welke woordspeling in verband met de naam van de goochelaar bevatten de regels 5 tot en met 9?

3 Hoe denken de 'vrienden van weduwe Rost' over joden? (regels 9 tot en met 11)

4 Welke twee symbolen worden in de regels 13 tot en met 16 genoemd? Leg uit waarom de dichter deze symbolen heeft gekozen.

OPDRACHT 3 **vervolg**

5 Naar welke gebeurtenissen verwijst het woord overvalwagen (regel 15)?

6 Waaruit blijkt dat dit gedicht niet alleen maar over het verleden gaat?

7 Waarom gebruikt Willem Wilmink het jiddische woord 'schlemiel' (regel 25)?

8 Met welke wens eindigt het gedicht?

9 Wat vind je ervan dat dit gedicht bij de behandeling van de holocaust wordt gebruikt? Leg je antwoord uit.

OPDRACHT 4

Hieronder staan negen beweringen over de onderwerpen van hoofdstuk 4. Een aantal beweringen is juist, maar de meeste zijn fout. Ontdek de fout in de beweringen en verbeter de zin aan de hand van de tekst van je boek.

1 Joden zijn altijd en overal gediscrimineerd vanwege hun godsdienst.

2 Een pogrom is een uitbarsting van volkswede tegen joden, waarbij geplunderd en vermoord werd.

3 Hitler en zijn NSDAP hebben door middel van een revolutie in 1933 de macht gegrepen en hebben daarna direct de democratie afgeschaft.

OPDRACHT 4

vervolg

- 4 De afschuwelijke gebeurtenissen in de Kristallnacht (9 - 10 november 1938) kwamen voor de Duitse regering totaal onverwachts.

- 5 De geallieerden hebben tijdens de oorlog nooit geweten dat joden systematisch vermoord werden.

- 6 Hitler baseerde zijn maatregelen tegen de joden op rassentheorieën, die hij zelf in zijn boek *Mein Kampf* uitvoerig had beschreven.

- 7 Voor de moord op tsaar Alexander II in 1881 hadden joden in Rusland alle vrijheid en konden gaan wonen waar ze wilden.

- 8 Zionisme is het verlangen van de joden naar Palestina te gaan om daar een joodse staat te stichten waar ze veilig kunnen leven.

- 9 Aan het einde van de 19e eeuw vluchtten steeds meer joden vanwege de pogroms in Duitsland naar Amerika en Palestina.

5

Gedenken om te leven

1

Oog in oog met het verleden

Het Auschwitz-monument van de kunstenaar Jan Wolkers staat in het Wertheimpark in Amsterdam. Het kunstwerk bestaat uit liggende gebroken spiegels. Jan Wolkers zei bij de onthulling van dit werk in 1993: 'De spiegels tonen een hemel die voorgoed gebroken is'. De hemel was definitief 'stuk' door de miljoenen joodse mensen die vermoord waren in concentratiekampen in nazi-Duitsland. Onder hen waren ook bijna 120.000 joodse Nederlanders. De ervaringen in die kampen werden door veel gevangenen omschreven als 'de hel'. Voor de weinige overlevenden was het moeilijk om hun ervaringen te delen met mensen die het niet hadden meegemaakt. De kans was groot om opnieuw diep gekwetst te worden door onbegrip en ongeloof van landgenoten die niet waren weggevoerd. In het begin was ook in Nederland erover zwijgen het beste wat men kon doen.

OPDRACHT 1

Voor het leed en de verschrikkingen die de joden hadden ondergaan in de kampen werden later monumenten onthuld. Ze drukken op de een of andere manier uit welke vreselijke dingen zich daar hebben afgespeeld. Op de volgende bladzijde zie je drie monumenten.

- 1 Geef een beschrijving van het monument.
- 2 Noem een opvallend kenmerk van het monument.
- 3 Beschrijf wat er in dit kunstwerk wordt uitgebeeld.

OPDRACHT 1 **vervolg**

A Monument in Westerbork

B Monument in Woerden

C Monument in Apeldoorn

Nooit vergeten

Elie Wiesel heeft als jongen Auschwitz-Birkenau meegemaakt en is een van de weinige overlevenden van dat vernietigingskamp. Veertien jaar was hij, toen hij in een Roemeens dorp met zijn ouders en zusjes op transport werd gezet. Zijn moeder en zijn jongste zusje werden meteen na aankomst in Auschwitz vergast. Zijn vader werd, vlak voor de bevrijding in januari 1945, in het kamp Buchenwald vermoord.

Na de oorlog ging Elie Wiesel wonen en studeren in Parijs. Hij werd journalist en heeft vanaf de jaren vijftig veel geschreven over de Tweede Wereldoorlog en de concentratiekampen.

In 1986 kreeg hij de Nobelprijs voor de vrede. Wiesel heeft in zijn geschriften voor het eerst de term *holocaust* gebruikt, als aanduiding van de moord op de zes miljoen joden.

Elie Wiesel vond dat hij niet mocht zwijgen over wat er was gebeurd. Juist omdat hij een van de overlevenden was, voelde hij het als een plicht tegenover de slachtoffers om de verhalen te blijven vertellen. In al zijn artikelen, lezingen en boeken kwamen steeds dezelfde vragen naar voren: hoe heeft dit toch kunnen gebeuren? Hoe is het mogelijk dat mensen zulke dingen kunnen doen? En waarom hebben de mensen die ervan wisten, het laten gebeuren?

Auschwitz was een verzameling van concentratie- en vernietigingskampen die tijdens de Tweede Wereldoorlog door nazi-Duitsland nabij de Poolse stad Auschwitz werden opgezet. Het was het grootste van alle Duitse concentratiekampen en bestond uit Auschwitz (basiskamp), Auschwitz-Birkenau (vernietigingskamp) en Auschwitz-Monowitz (een werkkamp). Ongeveer 1,3 miljoen mensen werden naar Auschwitz gedeporteerd, waarvan er ongeveer 1,1 miljoen om het leven zijn gekomen. De meesten werden vergast.

De foto toont de toegangspoort van Auschwitz-Birkenau, dat ongeveer drie kilometer van het basiskamp ligt. Hoofddoel van dit kamp was de massavernietiging. Hiervoor werden gaskamers en crematoria aangelegd. De meeste slachtoffers kwamen per trein aan. Velen werden direct naar de gaskamers geleid.

Elie Wiesel schreef het volgende verhaal:

'Vergeet niet,' zei de vader tegen zijn zoon. 'Onthoud de namen, de gezichten, de tranen. En als je door een wonder hieruit komt, probeer dan alles te vertellen en niets te vergeten.' Iedereen van ons heeft dat gezworen: 'Als ik door een wonder hieruit kom, zal ik mijn leven lang vertellen over allen die als schimmen in mijn herinnering voortleven.' Onze vijand hoopte dat wij zouden vergeten, of dat niemand ons zou geloven. Dus moeten wij vertellen. Wanneer wij, de overlevenden, zouden zwijgen, dan plegen wij verraad aan de doden. Aan hen ben ik dus verplicht het verhaal van het verdwijnen door te geven. Maar ik schrijf ook om te kunnen begrijpen. Maar zal mij dat ooit lukken? Begrijpen wat er is gebeurd? Ik zal het nooit begrijpen: het grijnzen van de moordenaars. De tranen van de slachtoffers. De onverschilligheid van de toeschouwers. De medeplichtigheid van sommigen. De rol van God in dit alles?

Ik begrijp het niet. Een miljoen kinderen vermoord; ik zal het nooit begrijpen. De joodse kinderen zie ik voor me als ik schrijf. Ik zie hen terug en ik zal hen altijd zien. Opgejaagd, vernederd. Ze hebben dorst, de kinderen – en niemand die hun te drinken geeft. Ze hebben honger, de kinderen – en niemand die hun een stuk brood geeft. Ze zijn bang – en niemand die hen gerust stelt. Onze joodse kinderen hebben geen enkele indruk gemaakt op hun moordenaars. En ook niet op de wereld. En ook niet op God. Waarom niet...?

Nee, ik begrijp het niet.

En als ik schrijf, dan waarschuw ik de lezer dat ook hij het nooit zal begrijpen: 'Want jij, die niet onder die zwarte hemel van bloed hebt geleefd, jij zult nooit weten wat dat betekende.'

(uit Elie Wiesel: Woorden zonder wederwoord.)

In Polen brachten de nazi's de joden samen in het getto van Warschau. In de oude joodse wijk woonden voor de oorlog ongeveer 100.000 mensen, maar tijdens de oorlog ongeveer een half miljoen. Het getto werd met een ruim drie meter hoge muur en prikkeldraad compleet afgesloten van de buitenwereld. In 1943 brak in het getto een opstand uit die duurde van 19 april tot 16 mei. De opstand werd bloedig onderdrukt. De overlevenden werden naar concentratiekampen afgevoerd.

Deze foto is genomen door een nazi-fotograaf, kort nadat de opstand was onderdrukt. Joden worden weggevoerd.

OPDRACHT 2

Beantwoord de volgende vier vragen over het verhaal van Elie Wiesel.

- a** Wat vindt Elie Wiesel het meest onbegrijpelijk, als hij aan zijn ervaringen terugdenkt?

- b** Waarom maakten de joodse kinderen géén indruk op hun moordenaars?

- c** Waarom vindt de schrijver dat hij verplicht is dit verhaal te vertellen?

- d** In Nederland worden op 4 mei de oorlogsslachtoffers herdacht. Vind je dat we dat moeten blijven doen? Waarom?

Terug uit de hel

De joodse Nederlanders die de oorlog hadden overleefd, probeerden hier na 1945 een nieuw bestaan op te bouwen. Ze werden echter niet bepaald gastvrij ontvangen. Frieda Menco, een overlevende van het concentratiekamp in Auschwitz, herinnert zich die 'thuiskomst' in Nederland nog heel goed:

'Het was een enorme afknapper. Mensen in Nederland waren koud en kil. We moesten aanbellen bij ons eigen huis omdat er andere mensen in woonden. Ze lieten ons niet binnen. We hebben er zelfs de politie bij moeten halen. Heel erg vond ik dat. Er was eigenlijk heel weinig begrip voor wat joden hadden meegemaakt. Mijn vader, mijn opa's en oma's en veel andere familieleden bleken vermoord te zijn.'

Het was dus niet zo verwonderlijk dat veel joden in de jaren na de oorlog uit Nederland vertrokken. Ze hadden geen huis en geen thuis meer. Ze hadden het vertrouwen in de Nederlandse overheid verloren. Zo weigerde de naoorlogse regering keer op keer om tot een rechtvaardige teruggaveregeling voor de gestolen joodse bezittingen te komen. Veel joden emigreerden naar de Verenigde Staten, Argentinië en Israël om daar een nieuw leven te beginnen. Door die emigratie is het aantal joden in Europa nog verder teruggelopen.

Joden die in Nederland en in andere Europese landen bleven wonen, probeerden na de Tweede Wereldoorlog een nieuw bestaan op te bouwen. De meeste joden kozen ervoor hun religie zo onopvallend mogelijk te beleven. Anderen assimileerden (= zich aanpassen) bijna volledig in de samenleving en werden bewust a-religieus. Maar met de joodse traditie bleven ze bijna allemaal verbonden.

De religieuze joden kwamen ook na de oorlog bijeen in synagogen. In hun samenkomsten met gebed en Toralezing vonden ze steun bij elkaar en beleefden op die manier hun godsdienstige identiteit.

Verhouding jodendom en christendom nu

Na de Tweede Wereldoorlog zijn veel mensen gaan inzien dat het christendom eeuwenlang medeverantwoordelijk is geweest voor anti-joodse maatregelen. Door onder andere vast te houden aan de 'vervangingsleer' heeft de kerk meegewerkt aan het politieke klimaat in het overwegend christelijke Europa, waardoor de holocaust juist daar kon plaatsvinden. De kerk is zich na de schok van de holocaust weer gaan realiseren dat haar eigen oorsprong in het jodendom ligt. Jezus was een joodse rabbi en bleef zijn leven lang jood. Hij was dus niet de eerste christen, dat woord bestond toen zelfs nog niet. Ook Jezus' eerste volgelingen waren joden en pas later sloten mensen van niet-joodse afkomst zich aan. In veel hedendaagse kerkelijke publicaties van zowel protestanten als rooms-katholieken wordt de band tussen jodendom en christendom benadrukt. Paus Franciscus zei tijdens een ontmoeting met vertegenwoordigers van de joodse gemeenschap: 'Door de gemeenschappelijke wortels kan een oprecht christen nooit antisemitisch zijn.'

2 Politieke motieven voor jodenhaat

Palestina en Israël

Twee jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog, in 1947, besloten de Verenigde Naties om te komen tot een eigen staat voor de joden. De wereldgemeenschap werd het eens over Palestina als veilige plek voor de joden om in vrede te leven, zonder angst voor discriminatie en vervolging. Het plan voorzag in een verdeling van Palestina in een joods en een Arabisch deel. De Palestijnen, gesteund door een aantal Arabische buurlanden, verwierpen het plan, omdat zij als meerderheid minder land kregen toegewezen dan de joden. Toen op 15 mei 1948 de joden onder leiding van David Ben Goerion de staat Israël uitriepen, reageerden de omliggende Arabische landen onmiddellijk met een aanval. Het leger van Israël wist deze aanval af te slaan en bezette zelfs een deel van het Palestijnse grondgebied. Veel Palestijnen kwamen hierdoor terecht in vluchtelingenkampen. Van hieruit zetten zij de strijd tegen Israël voort met als inzet: een eigen Palestijnse staat. Zij werden gesteund door de meeste Arabische landen die om dit doel te realiseren in de loop van de jaren opnieuw oorlogen begonnen tegen Israël. De Israëliërs wonnen deze oorlogen allemaal, vooral met de steun van de Verenigde Staten.

Het conflict werd heviger toen de regering van Israël in de jaren '80 van de vorige eeuw toestond dat groepen joden in de 'bezette gebieden' gingen wonen. In de afgelopen decennia zijn er op deze manier talloze joodse nederzettingen op Palestijns gebied gebouwd. Er gaan vooral orthodoxe joden wonen, die sinds de invoering van de Wet op de Terugkeer (1950) vanuit landen over de hele wereld naar de nieuwe staat Israël trekken. Die wet bepaalt dat elke jood, waar ook ter wereld het recht heeft naar Israël te emigreren.

Het symbool van de intifada.

De eerste reactie van Palestijnse kant liet niet lang op zich wachten en de hele wereld zag stenen gooiende Palestijnse jongeren tegenover zwaar bewapende Israëliëse soldaten. De eerste *intifada* (het Arabische woord voor 'afschudden') was een feit.

Een nieuwe bron van conflict tussen de Palestijnen en Israël was de bouw van een afscheiding op de Westelijke Jordaanoever, waarmee in 2002 werd begonnen. De Israëliëse overheid rechtvaardigde de bouw van deze muur, omdat er vanuit Palestijns gebied talloze aanslagen werden gepleegd op Israëliëse grensdorpen. Ze vond dat ze het recht had haar burgers te beschermen. De afscheiding staat niet precies op de grens, maar soms ver in het Palestijnse gebied. Daarvoor werden soms stukken land van Palestina onteigend en wegen afgesloten, waardoor Palestijnse boeren afgesneden werden van hun akkers. Palestijnse arbeiders moeten soms kilometers omrijden om op hun werk te komen of uren in de rij staan bij een checkpoint. Onder de Israëliëse bevolking is de afscheidingsmuur ook omstreden. Een deel van hen heeft stevige kritiek op de Israëliëse regering. Zij demonstrenen regelmatig tegen de nederzettingenpolitiek van de overheid en eisen een ander beleid.

In de Gazastrook is de Palestijnse beweging Hamas de baas. Deze groepering vindt dat de joodse staat geen bestaansrecht heeft en beschouwt Israël als een vijandige staat in het huis van de islam. Het komt hier soms tot hevige gevechten over en weer.

Israël met de twee Palestijnse gebieden: Gazastrook en de Westoever. De zwarte lijn rondom het Westoever-gebied geeft de afscheidingsmuur aan tussen Israëlisch en Palestijns gebied. De blauwe driehoekjes geven de joodse nederzettingen op Palestijns gebied weer. Op het kaartje laat de rode stippellijn duidelijk zien dat de afscheiding op Palestijns gebied is geplaatst en niet precies de 'groene lijn' aanhoudt (afspraken over grenzen in 1948). Omdat de afscheiding ook ten oosten van de stad Jeruzalem loopt, zijn de 55.000 Palestijnse inwoners van Oost-Jeruzalem praktisch geïsoleerd van de Westoever.

Israëlische politiek

Nog steeds zijn er groeperingen die zich door anti-joodse gevoelens laten leiden. Sommigen bestrijden de joden overal in de wereld vanwege de politiek van Israël ten aanzien van de Palestijnen, terwijl rechts-extremistische groepen de oude racistische standpunten van de nazi's nieuw leven inblazen.

Toen de Israëlische regering had besloten een afscheidingsmuur te plaatsen tussen Israël en het gebied waar veel Palestijnen wonen, en door te gaan met haar nederzettingenpolitiek, leidde dit in de hele wereld tot felle protesten. Niet alleen in een deel van de Arabische landen, maar ook in de rest van de wereld. Vaak gesteund door nieuwszenders lopen de emoties hoog op. Voorstanders vinden dat joden recht hebben op een veilige plek in het land en tegenstanders vinden dat de Palestijnen groot onrecht wordt aangedaan. Hier wordt een nieuw motief zichtbaar om 'joden te haten': de politiek van de regering in Israël. Daarom is dit een *politiek motief*. Hierbij worden joden in en buiten Israël verantwoordelijk gehouden voor de politiek van de Israëlische regering. Veel buiten Israël wonende joden ondervinden haat vanuit een anti-Israël houding, hoewel ze vaak zelf ook tegenstander zijn van de maatregelen van de Israëlische regering.

In demonstraties tegen de politiek van Israël roepen demonstranten vaak anti-joodse leuzen en verbranden ze de Israëlische vlag. Er worden ook buiten Israël bomaanslagen gepleegd op synagogen en joodse scholen en soms worden er op begraafplaatsen joodse graven vernield. In sommige West-Europese steden durven veel joden zich niet meer herkenbaar op straat te begeven.

De protocollen van de Wijzen van Sion

In hedendaagse vormen van anti-joods denken spelen alle in dit boek genoemde motieven voor jodenhaat (religieus, economisch, racistisch, etnisch, politiek) in meer of mindere mate een rol. Dat al die motieven vaak door elkaar lopen, demonstreert een oud pamflet dat nog steeds populair is binnen bepaalde groeperingen.

In 1905 verscheen in Rusland het anti-joodse boekje *De protocollen van de Wijzen van Sion* waarin werd beweerd dat joodse leiders ('Wijzen van Sion' genoemd - Sion is een andere schrijfwijze voor Zion) plannen zouden hebben om de regering omver te werpen en om uiteindelijk de macht over de hele wereld te krijgen. Dit *verzonnen* verhaal werd door de Russische conservatieve overheid en de Russische Orthodoxe kerk gebruikt als rechtvaardiging voor hun maatregelen tegen de joden. Joden werden als zondebok aangewezen voor de slechte economische toestand en politieke onrust in het Russische tsarenrijk. Het pamflet werd zeer populair en in vele talen uitgegeven. Gedurende de hele twintigste eeuw hebben anti-joodse bewegingen in Duitsland, Oost-Europa, Verenigde Staten en in verschillende Arabische landen zich beroepen op deze protocollen om mensen te waarschuwen voor 'het joodse gevaar'. Ook Hitler baseerde zijn *Mein Kampf* erop. Het boek is tegenwoordig populair bij groepen in de Arabische wereld. In het handvest van de Palestijnse beweging Hamas bijvoorbeeld, worden de protocollen vaak geciteerd. Onder veel moslims leeft het idee dat joden met Amerikaanse hulp andere landen willen onderdrukken. Maar ook neonazi's citeren graag uit deze protocollen.

'protocol' betekent hier:
afspraken of verslag

Neonazi's

Na 1945 zijn de nationaal-socialistische ideeën die in de Tweede Wereldoorlog tot de Holocaust hebben geleid niet verdwenen. De verschillende motieven om Joden te haten bleven grotendeels bestaan. Mensen met zulke nationaal-socialistische en anti-joodse opvattingen worden nu *neonazi's* of *rechts-extremisten* genoemd. Het zijn vaak kleine groepen in Europese landen en in de Verenigde Staten die de ideeën van Hitler grotendeels omarmen. Volgens sommige aanhangers is er nooit een Holocaust geweest en is het dagboek van Anne Frank verzonnen en pas na de oorlog geschreven. Ook willen Joden volgens hen nog steeds de baas spelen in de wereld. Extreem nationalistische opvattingen leiden er ook toe dat ze hun eigen bevolkingsgroep superieur achten en vreemdelingen in hun land als minderwaardig beschouwen. Zulke ideeën verspreiden zich tegenwoordig vooral via internet. Joden (en ook andere minderheden) worden gezien als vijand en afgeschilderd als een gevaar voor het eigen land. Voorbeelden van zulke rechts-extremistische groeperingen zijn de politieke partijen *Gouden Dageraad* in Griekenland en de *Nederlandse Volks-Unie* in Nederland.

OPDRACHT 3

Op de foto's zie je drie voorbeelden van hedendaagse anti-joodse uitingen. Beantwoord de drie vragen.

- 1 Welke vorm van jodenhaat herken je?

- 2 Welke symbolen worden er gebruikt?

- 3 Welke tekst is anti-joods?

3 Hoop en geloof in de toekomst

Hoop (hatikwah) is een belangrijk begrip in het jodendom. Het is ook de titel van een oud joods lied uit 1882, dat in 2004 tot officieel joods volkslied werd verklaard. Het gaat daarin vooral over de hoop van het joodse volk om ooit terug te keren naar Zion, om een vrij volk te zijn in het land van de voorvaderen.

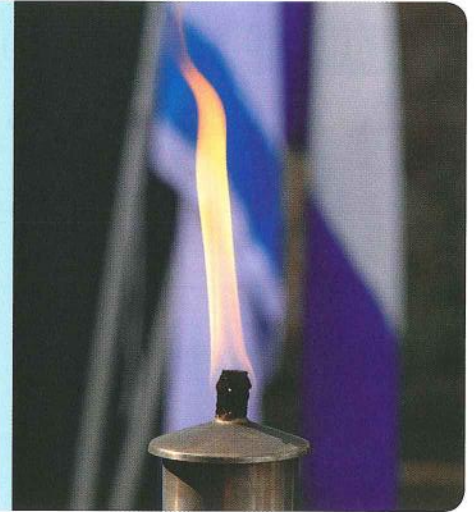
Hierna volgen drie voorbeelden van hoop en geloof in de toekomst, die typerend zijn voor het jodendom.

A Jong en zelfbewust jood-zijn

In hoofdstuk 1 werd het jodendom 'meer dan een religie' genoemd. Niet elke jood is religieus. En toch blijven ook niet-religieuze joden verbonden met het joodse volk of met het land Israël. Er zijn dus meer aspecten van het jodendom die iemands joodse identiteit bepalen. Of dat nu de religie, het volk, de joodse cultuur, de geschiedenis van het joodse volk of een combinatie ervan is. Met name de joodse jongeren vinden dat ze mogen zijn wie ze zijn. Ze komen uit voor hun joodse identiteit en trekken zich niet terug uit het openbare leven. Ze laten zich niet (meer) in een hoek drukken. Een voorbeeld van zo'n (ander) joods geluid is Chantal Suissa. Ze is lid van de Liberale Joodse Gemeente in Amsterdam en komt openlijk uit voor haar joodse afkomst. In een toespraak op een Jom Hasjoa-herdenking in april 2013 verbindt ze de gebeurtenissen uit het verleden met de toekomst. Hier volgt een gedeelte uit haar toespraak:

Mijn oma overleefde vijf kampen en een dodenmars en mijn opa zat in het joods verzet. Mijn vader was kind in de oorlog en mijn moeder is van 1946. Dat maakt mij dus tot de derde generatie. Ervaringen in mijn werk met liberale en orthodoxe joden, met autochtonen en allochtonen hebben me geleerd dat angst een slechte raadgever is. We zijn soms onverdraagzaam omdat we bang zijn om iets van onszelf te verliezen. Of het nu om cultuur of religie gaat.

Laten we het goede voorbeeld geven en ons niet terugtrekken achter de veilige muren van onze huizen in Amstelveen of Amsterdam-Buitenveldert. Ik blijf rustig bruggen bouwen. Voor mijn omgeving, mijn kinderen en mezelf. De wereld verandert je, beginnend bij jezelf en vervolgens 'one person at a time'. Laten we herdenken door te bouwen.

B 'We willen allebei hier leven!'

De zeventienjarige Amal (moslima en Palestijnse) en de even oude Odelia (joods en Israëliëse) zijn allebei geboren in Jeruzalem en ze houden beiden van hun stad. Nadat ze elkaar voor het eerst ontmoetten tijdens een uitwisseling voor scholieren in Zwitserland houden ze contact. Ze schrijven elkaar brieven over hun leven, hun geloof, hun toekomst en over de verschillen tussen Palestijnen en Israëliërs. Twee keer spreken ze met elkaar af ergens in hun eigen stad, Jeruzalem. Door die briefwisseling en de gesprekken weten ze nu het nodige over elkaar, over elkaars achtergrond en hun (voor-) ouders. De voorouders van Odelia komen uit Argentinië en Marokko. Door de Joods-Arabische oorlog van 1948 moesten haar grootouders Marokko verlaten. De grootouders van Amal kwamen door diezelfde oorlog in Palestijnse vluchtelingenkampen terecht. Door de gesprekken met elkaar moesten zowel Amal als Odelia het beeld dat ze van elkaar en van elkaars volk hadden, behoorlijk bijstellen. Allebei hadden ze vooroordelen omdat ze niet genoeg van elkaar wisten. Odelia beseft nu hoe moeilijk het is voor Palestijnen onder een 'vreemde' vlag te moeten leven en je familie door de bezetting en de afscheidingsmuur bijna niet te kunnen bezoeken. Amal op haar beurt weet dat ze niet elke Israëliër als haar vijand moet zien.

Of hun vriendschap stand houdt, weten ze niet. Ze zullen binnenkort heel andere levens gaan leiden: Amal gaat straks trouwen en Odelia gaat het leger in. 'Ik zal me als soldaat heel verantwoordelijk gedragen', zegt ze tegen Amal. Die ziet het niet zo zitten en vindt het erg moeilijk om Odelia straks in uniform te zien.

De verhalen van Amal en Odelia zijn met behulp van een journaliste opgeschreven in een boek met de titel: *Wij willen allebei hier leven!* (uitgeverij Aspekt, 2004).

C Het lied van de vrede

De tekst van dit lied werd massaal gezongen bij het afscheid van de doodgeschoten premier Jitschak Rabin in 1994.

In datzelfde jaar had hij, samen met de Palestijnse leider Arafat, de Nobelprijs voor de vrede gekregen vanwege hun gezamenlijke inspanningen om tot een blijvende vrede te komen. Dat lied van hoop en geloof in de toekomst eindigt als volgt:

Kijk hoopvol vooruit,
niet door het vizier van een geweer.
Zing een lied voor de liefde
en niet voor de oorlog.

Zeg niet: de dag zal komen,
breng die dag.
Want het is geen droom.
Juich voor de vrede,
op alle pleinen.

En zing, zing een lied voor de vrede.
Fluister geen gebed.
Zing liever een lied voor de vrede,
met een luide stem.

OPDRACHT 4

Lees de zinnen met beschrijvingen op de volgende bladzijde. De antwoorden kun je vinden in dit hoofdstuk. Zoek de beschreven woorden in het letterblok.

→ ↘ ↓ ↙ ← ↖ ↑ ↗

Streep telkens het gevonden woord door en schrijf dit woord onder de omschrijving. Zo weet je steeds welke woorden je hebt gebruikt. Als je hiermee klaar bent, blijven er enkele losse letters over. Neem die letters in de leesvolgorde over. Ze vormen samen de oplossing van deze puzzel. Noteer die oplossing onder het letterblok.

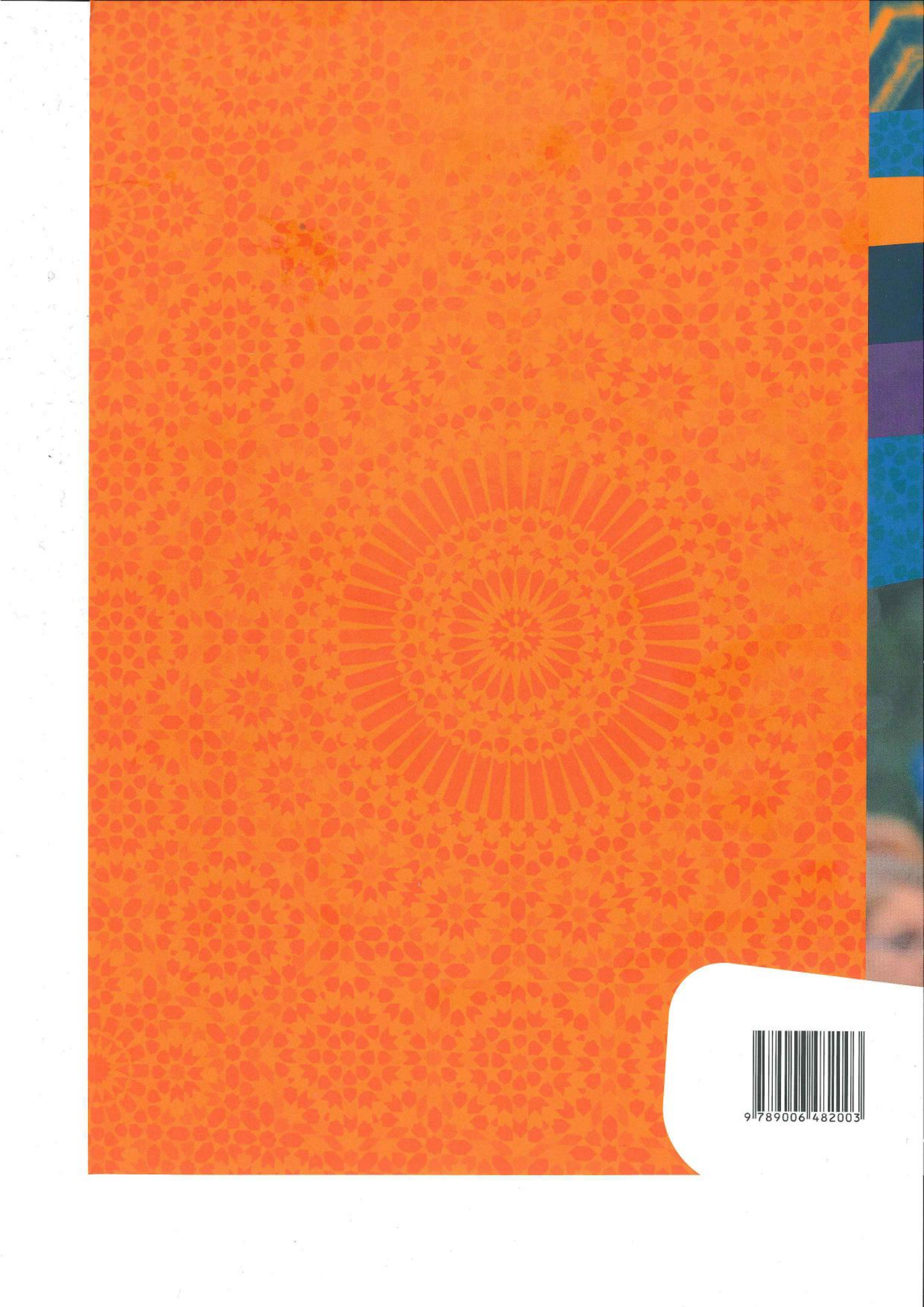
OPDRACHT 4 **vervolg**

- 1 Naam van een stad waar een concentratiekamp was. _____
- 2 Achternaam van het meisje dat een beroemd geworden dagboek schreef in de Tweede Wereldoorlog. _____
- 3 Achternaam van de man die in 1948 de joodse staat uitriep. _____
- 4 Naam van Palestijnse beweging die tegen de joodse staat is. _____
- 5 Titel van het officiële joodse volkslied. _____
- 6 Achternaam van de hoogste nazi-leider in de Tweede Wereldoorlog. _____
- 7 Zich aanpassen. _____
- 8 Verzet van (vooral) Palestijnse jongeren tegen joodse overheersing. _____
- 9 Wereldgodsdienst waarvan de meeste Palestijnen lid zijn. _____
- 10 Naam van de joodse staat. _____
- 11 Hoofdstad van de joodse staat.

- 12 Afscheiding tussen joden en Palestijnen. _____
- 13 Rechtsextremist. _____
- 14 Achternaam van de joodse premier die in 1994
werd vermoord. _____
- 15 Symbool waar elk land over beschikt. _____
- 16 Naam van een Nederlandse plaats waar joden in de
Tweede Wereldoorlog in een kamp werden
verzameld. _____
- 17 Achternaam van de kunstenaar die het herinneringsmonument
in het Wertheimpark maakte. _____

W	N	A	W	W	I	K	G	A	L	V
G	E	U	W	J	O	S	N	E	H	A
O	O	S	E	K	I	L	A	A	S	D
E	N	C	T	I	I	R	K	S	R	M
R	A	H	S	E	S	T	I	E	E	F
I	Z	W	I	I	R	M	A	L	R	R
O	I	I	B	T	I	B	A	H	A	S
N	E	T	S	L	L	Z	O	B	T	R
E	R	Z	E	L	U	E	I	R	D	U
A	N	R	K	R	A	N	R	R	K	U
A	E	C	E	S	A	M	A	H	H	M
N	T	J	A	D	A	F	I	T	N	I

Oplissing:

9789006482003